

աւ. Աբուհասնա

Խորենացոյն
Վերագրւող
"ԱՇԽԱՐՀԱՅՈՅՅ"Ի
ՀԵՂԻՆԱԿԻ ՀԱՐՑԻ
ՇՈՒՐՅԸ

91/47.928 3688

26-12 Изучение и изучение.

Собрание и изучение
"Изучение и изучение" - б.

28/12	29.12	28
-	-	

Год, м-ц	Число	Ежедневные записи о

ՊՐԱՆՏԱՐՆԵՐ ԲՈՂՈՐ ՅԵՐԿՐՆԵՐԻ, ՄԻԱՑԵՔ.

АКАДЕМИЯ НАУК СССР—АРМЯНСКИЙ ФИЛИАЛ
ИНСТИТУТ ИСТОРИИ И МАТЕРИАЛЬНОЙ КУЛЬТУРЫ

АШ. АБРАМЯН
КАНДИДАТ ИСТОРИЧЕСКИХ НАУК

К ВОПРОСУ ОБ АВТОРСТВЕ
„ГЕОГРАФИИ“,
ПРИПИСЫВАЕМОЙ МОВСЕСУ ХОРЕНАЦИ

ИЗДАТЕЛЬСТВО АРМФАН-а
ЕРЕВАН 1940

ԽՍՀՄ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱ — ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՖԻԼԻԱԼ

ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՅԵՎ ՆՅՈՒԹԱԿԱՆ ԿՈՒԼՏՈՒՐԱՅԻ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

90(47.925)(092 Սովետական հայրենասիր) + 091

81-12
091

ՍՈՒՊԼԱՆ Կ 1981 Գ Գ

ԱՇ. ԱՐՐԱՀԱՄՅԱՆ

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԹԵԿՆԱԳՐՈՒ

ԽՈՐԵՆԱՅՈՒՆ ՎԵՐԱԳՐՎՈՂ

“ԱՇԽԱՐՀԱՅՈՅՑ”-Ի

ՀԵՂԻՆԱԿԻ ՀԱՐՑԻ ԾՈՒՐՋԸ

3688
A II
32888

Ա Ր Մ Ֆ Ա Ն - Ի Հ Ր Ա Տ Ա Ր Ա Կ Զ Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն

ՑԵՐԵՎԱՆ

1 9 4 0

Տպագրվում է ԽՍՀՄ Գիտությունների Ակադեմիայի
Հայկական Ֆիլիալի նախագահության ժողովմամբ:

Հայ ժողովրդի պատմութեան վրէժ մի հարց այնքան ջանք ու եներգիւ չի խլել բանասիրութեանն, վորքան Խորենացու ժամանակի հարցը։ Նրանով զբաղվել են հայագիտութեան այնպիսի խոշոր գիտնականներ, ինչպիսին՝ ակադեմիկ Ն. Յա. Մառն է, Նորայր Բյուզանդը, Գ. Տ.-Մկրտչյանը, Ս. Մալխասյանը, ակադեմիկ Հ. Մանանդյանը, պրոֆ. Խալաթյանը և ուրիշները։ Խորենացիագիտութեան վերաբերյալ ստեղծված գրականութեանը՝ հայերեն, ռուսերեն, գերմաներեն, ֆրանսերեն և այլ լեզուներով՝ ամբողջ գրադարաններ կարող ե կազմել։ Գիտնականների՝ նման հետաքրքրութեանը դեպի Խորենացին ինքնին հասկանալի յեհնազույն մի աղբյուր, վորն առաջին անգամ փորձ ե անում բանավոր և գրավոր տեղեկութեանների հիման վրա կազմել հայ ժողովրդի պատմութեանը՝ հաղորդելով արժեքավոր և որդիանալ տեղեկութեաններ, ինչպես հայ ժողովրդի, այնպես և հարեւրան ժողովուրդների պատմութեան համար, բնական է, չեր կարող գիտնականների ուղադրութեան առարկա չդառնալ։ Հին շրջանով զբաղվող մասնագետները չեյին կարող չզբաղվել այդ հեղինակի ժամանակի պարզաբանման հարցով։ Խորենացու հաղորդած պատմական տեղեկութեանները, հասկանալի յե, իրենց համապատասխան նշանակութեանը կարող են ստանալ և նպատակին կարող են ծառայել միայն այն դեպքում, յերբ վերջնականապես վորոշվի իրեն, Խորենացու ժամանակը։

Խորենացով զբաղվող բանասերները կատարել են մեծ և անգնահատելի աշխատանք։ Նրանց հաջողվել է լուծել Խորենացու աշխատութեանների հետ կապված վիճելի շատ հարցեր՝ նրա ողտադործած աղբյուրները, նրան վերագրվող մի շարք աշխատութեանների հարադատութեան հարցը, նրա աշխատութեաններում յեղած ընդմիջարկութեաններն ու աղավաղումները և այլն։ Սա-

կայն հիմնական հարցը, խորենացու ժամանակի հարցը, մեր կարծիքով, դեռևս ֆնացել և չլուծված:

Ծանոթանալով խորենացու ժամանակի վերաբերյալ յեղած մի շարք միտադրությունների հետ և կատարելով ձեռագրական վորոշ համեմատություններ, մենք յեկանք այն համոզման, վոր խորենացու ժամանակի հարցի պարզաբանման խնդրում դրական արդյունքների կարելի չե հասնել «Աշխարհացոյց»-ի ձեռագրերի ուսումնասիրության հիման վրա: Ուսումնասիրության ժամանակ մեզ համար պարզ դարձավ, վոր ընդորինակող գրիչները հին հայկական աշխատություններում, մասնավորապես «Աշխարհացոյց»-ում, կատարել են զգալի փոփոխություններ, վորոշ դեպքերում անգամ խմբագրել են նրանք. այժմ, մեզ թվում և, հին հայկական տեքստի վերլուծման հիման վրա, նրա հեղինակը հնարավոր կլինի պարզել միայն այն դեպքում, յերբ վերջնականապես տվյալ տեքստը կազատվի նորամուծություններից:

Մեր առաջադրած հարցի՝ խորենացու ժամանակի առեղծվածի ուսումնասիրությունը, մենք սկսեցինք խորենացուն վերագրվող «Աշխարհացոյց»-ից: Այդ հարցը մեր ուսումնասիրության յեկակետը դարձավ այն պատճառով, վոր «Աշխարհացոյց»-ի տեքստը՝ խորենացու ժամանակը վորոշելու հարցում վորոշ բանասերների մոտ կարևոր կռվանքներից մեկն և հանդիսացեր: Յերբ կազմեցինք ՀԽՍՀ մատենադարանի «Աշխարհացոյց»-ների բերլիոգրաֆիան, համեմատեցինք նրանց տեքստերն ու ծանոթացանք կողմնակի այլ նյութերի հետ, յեկանք այն համոզման, վոր «Աշխարհացոյց»-ը վնչ թե խորենացուն և, այլ VII դարի հայ գիտնական Անանիա Շիրակացուն, ինչպես շատ ձիշտ, իր ժամանակին, յենթադրել և պրոֆ. Բ. Պատկանյանը և նրան հետևող այլ գիտնականներ: Ուսումնասիրության ընթացքում, այնուհետև, մեզ համար պարզ դարձավ, վոր Շիրակացին ծանոթ և յեղել խորենացու պատմության հետ և վորոշ տեղերում ոգտվել և նրանից:

Ուսումնասիրության այլ թեմայի նյութ դարձնելով իրեն, խորենացու ժամանակը, մենք մեր ներկա ուսումնասիրության մեջ աշխատել ենք պարզել «Աշխարհացոյց»-ի հեղինակը՝ ազատելով խորենացու ժամանակը «Աշխարհացոյց»-ի հիման վրա վորոշելու փորձերից: Առաջադրված խնդիրը լուծելու համար կազմել ենք մատենադարանի ձեռագրերում յեղած «Աշխարհացոյց»-ների բեր-

լիտդրաֆիան, դասավորել ենք զրանք ժամանակագրական կարգով, հնարավորութեան սահմաններում ուղղել ենք «Աշխարհացոյց»-ում նկատված աղավաղումները, աշխատել ենք ազատել տեքստն ընդմիջարկութիւններից, վերջապես, փորձել ենք տեքստի վերլուծման հիման վրա վորոշել «Աշխարհացոյց»-ի գրելու ժամանակը, հեղինակը և նրա ոգտագործած աղբյուրները:

Ներկա ուսումնասիրութեան մեջ, վորոշ տեղերում, մենք զուրա ենք յեկել առաջադրած թեմայի շրջանակից և կանգ ենք առել աղբյուրազիտական այլ հարցերի վրա: Դա յեղել ե վնչ թե աննպատակ մի ցանկութիւն, այլ թեմայում շոշափված հիմնական հարցերը կողմնակի փաստերով ամրացնելու նպատակով միայն:

Ուսումնասիրութեան ընթացքում, հնարավորութեան սահմաններում, մենք աշխատել ենք խույս տալ պատմական գիտութեան մեջ լուծված հարցերի քննութիւնից: Մեր նպատակն ե յեղել, վորքան հնարավոր ե, բերել փաստական նոր նյութեր և շոշափել գլխավորապես այն հարցերը, վորոնք, մեր կարծիքով, լուծված չեն: Փաստական նոր նյութի հիման վրա յե գլխավորապես, վոր մենք հանել ենք այս կամ այն յեզրակացութիւնը կամ թե ամրացրել առանձին բանասերների մեզնից առաջ հայտնած կարծիքները:

Մեր ներկա աշխատութեան մեջ չնայած մենք հնարավորութեան սահմաններում ոգտագործել ենք ՀԽՍՀ մատենադարանի հայտնի գրեթե բոլոր «Աշխարհացոյց»-ները, սակայն կան մի շարք մատենադարաններ, վորոնք մատչելի չեն յեղել մեզ, ուստի և մենք ներկա աշխատութեան վրա նայում ենք վորպես եսքիզի (նախնական սովերազրի)՝ հետագայում «Աշխարհացոյց»-ի ափելի ընդարձակ ուսումնասիրութեան համար և նախնական մի քայլ՝ Խորենացու ժամանակի առեղծվածի լուծման ճանապարհում:

ԱՇ. ԱՐԱՆՍՅԱՆ

Հին հայկական մատենագրերից «Աշխարհացոյց»-ները, համեմատաբար, ամենից շատ փոփոխութեան յենթարկված տեքստերն են: Զիտ գրեթե «Աշխարհացոյց»-ի այնպես մի ձեռագիր ուրինակ, վերը բառացի նմանվի մյուսին: Նրանք իրարից տարբերվում են կամ կառուցվածքով, կամ բովանդակութեամբ և կամ գրչական ընթերցումով: Պատճառը միանգամայն հասկանալի յե— ընդորինակող գրիչները, յերբեմն լավ չհասկանալով այս կամ այն իրենց անձանոթ հատուկ անունը, աղավաղել են, յերբեմն՝ ցանկանալով իրենց ժամանակի նոր անունով մեկնել աշխարհագրական հին անունը, ավելացրել են իրենց ժամանակի անունները, յերբեմն՝ ժամանակակից պահանջների համաձայն նպատակադրված ձևով ընդարձակել կամ կրճատել են «Աշխարհացոյց»-ի տեքստի այս կամ այն հատվածը և այլն: Բոլոր դեպքերումն էլ, պարզ է, տուժել է «Աշխարհացոյց»-ի ավտոգրաֆ տեքստը և հեռացել իր նախնական բնագրից:

Խորհնացուն վերագրվող «Աշխարհացոյց»-ի տեքստում յեղած այդ աղավաղումների վրա, դժբախտաբար, չհաշված շատ քիչ բացառութեաններ, հարկ յեղած չափով կանգ չեն առել հայագիտութեամբ զբաղվող մեր բանասերներից շատերը: Նրանցից վոմանք հաշվի չեն առել այն կարևոր հանգամանքը, վոր «Աշխարհացոյց»-ի տեքստի քննութեան հիման վրա հնարավոր կլինի պարզել նրա հեղինակն ու գրելու ժամանակը միայն այն դեպքում, յեթե «Աշխարհացոյց»-ի տեքստը կազատվի ընդամիջարկութեաններից և կուղղվին նրա մեջ յեղած աղավաղումները: Այս հանգամանքն անհրաժեշտ է շեշտել, վորովհետև այժմ, յերբ հարկ է լինում բացատրել այս կամ այն խոշոր բանասերի՝ «Աշխարհացոյց»-ի հարցում թույլ տված սխալի պատճառը, պարզվում է, վոր մեծ մասամբ յեղել է մատենագրարանների

ձեռագրերը չողտագործելու պատճառով: Բանասերների մեծ մասն իրենց ուսումնասիրությունների ժամանակ գերազանցապես ոգտագործել են միայն «Աշխարհացոյց»-ի հրատարակված որինակները, դանց առնելով ձեռագրերը, հատկապես ՀԽՍՀ մատենադարանի «Աշխարհացոյց»-ի հնագույն վորոշ ձեռագրեր, վորոնք մեծ չափով ոգնում են հարցի պարզաբանմանը: Մատենադարանը, մինչև վերջերս, չի ունեցել ձեռագրերի անվանական բերլիոգրաֆիա և հնարավորություն չի ստեղծել նրանց ուսումնասիրողներին համար: Այնպիսի խոշոր մասնագետ, ինչպիսին ակադեմիկ Հ. Մանանդյանն է, վորն զբաղվել և Խորենացու առեղծվածի լուծումով, այդ նույն պատճառով հնարավորություն չի ունեցել ծանոթանալ ՀԽՍՀ մատենադարանի ձեռագիր «Աշխարհացոյց»-ների հետ: Որինակ՝ Ալիշանի «Ծիրակ» աշխատության մեջ հայտնած այն տեղեկության առթիվ, վոր կան մատենագրական վորոշ տեղեկություններ, վորոնք ապացուցում են «Մղոնաչափը»-ի և «Աշխարհացոյց»-ի կապը, ակադեմիկ Մանանդյանը դժվարանում և հավատալ զրան և իրավացիորեն պահանջում և ապացուցել նոր փաստերով (տե՛ս «Խորենացու առեղծվածի լուծումը», էջ 89), այժմ արդեն պարզվում է, վոր ՀԽՍՀ Մատենադարանում հայտնի 36 «Աշխարհացոյց» ձեռագրերի մեծ մասը պահել են և ունեն մատենագրական այդ տեղեկությունը: Մատենադարանի ձեռագիր «Աշխարհացոյց»-ների ուսումնասիրություններից ներկայումս պարզվում է, վոր «Աշխարհացոյց»-ի տեքստում ավելցած հենց այդ աղավաղված նախադասություններն են հիմք ծառայել հայ ու յեվրոպացի վորոշ բանասերներին՝ ամեն տեսակ հնարավոր յենթադրություններ հանելու համար, վորոնք, վերջին հաշվով, վնչ թե նպաստել են վիճելի հարցի լուծմանը, այլ ավելի յենխճճել այն:

Խորենացու «Աշխարհացոյց»-ի ուսումնասիրությամբ զբաղվող մասնագետների գործն այսուհետև դյուրացնելու համար, անհրաժեշտ ենք համարում տալ այստեղ մեր Մատենադարանի ձեռագիր «Աշխարհացոյց»-ների բերլիոգրաֆիան՝ դասավորված ժամանակագրական կարգով.

1. Ծաղկաբաղ հատված «Աշխարհացոյց»-ի առաջաբանից: Գրված է 12-րդ դարում Սարգիս գրչի կողմից: Զույնի վերնագիր: Տեղավորված է պատմա-գիտական բնույթ ունեցող նյութերի

ժողովածվի մեջ: Նյութը—թուղթ է: Գրված է միասյուն, բոլոր գրով (տես թիվ 4166, թերթ 165 բ.):

2. «Աշխարհագիր»: Գրված է 13-րդ դարի վերջերում կամ 14-րդ դարի սկզբներում: Յենթադրվում է՝ Հեթում թագավորի յեղբոր ավտոգրաֆը լինի: «Աշխարհացոյց»-ի տեքստը լրիվ է, սակայն առաջաբանը տեղավորված է վերջաբանի փոխարեն: Սկսվում է «Աշխարհագիր հատուած բ»-ից: Զուսի հեղինակի անունը: Գրված է մագաղաթի վրա, միասյուն, բոլոր գրով: Վերջում չունի «Մղոնաչափք»-ը (տես թիվ 1898, թերթ 256 բ—269 բ): Այս «Աշխարհացոյց»-ի գրչական տարբերությունները հրատարակվել են «Zeitschrift für armenische Philologie»-ի մեջ:

3. «Մովսէսի Խորենացոյ Աշխարհացոյց»: Գրված է 14-րդ դարում Պետրոս գրչի կողմից: Աշխարհագրությունը սկզբնական ընդորինակություն ժամանակ չի ունեցել վերնագիր, սակայն, հետագայում, ուշ շրջանի գրչի կողմից (հավանական է 19-րդ դարում) ավելացվել է: Գրված է թղթի վրա, յերկսյուն, բոլոր գրով: Գրիչը գրագետ անձնավորություն է: Վերջում ունի «Մղոնաչափք»-ը և հեղինակի ընծայական վերջաբանը (տես թիվ 1267, թերթ 355 ա—363 բ):

4. «Յաղագս աշխարհագրութեան ստոյգ»: Գրված է 14-րդ դարում Վարդանի վորդի Դավթի կողմից: «Աշխարհացոյց»-ի այս տեքստը ՀՍՍՀ մատենադարանի լավագույն ուղիղտիպերից է: Գրչական տարբերություններից յերեւում է, վոր արտագրված է յերկաթագիր հին ուղիղտիպերից («այլ» բառը գրված է «այդ» ձևով, «հյուսիսը»՝ «հիւսիս» և այլն): Վերջում ունի «Մղոնաչափք»-ը, «Աստղաբաշխական երկրաչափություն»-ը և հեղինակի վերջաբանը: Գրված է միասյուն, բոլոր գրով: Նյութը—թուղթ է (տես թիվ 582, թերթ 165 ա—183 բ):

5. «Տեսակի աշխարհաց և հանգամանք երկրի»: Գրված է 1589 թվին: Գրիչն անհայտ է: «Աշխարհացոյց»-ի տեքստը լրիվ չէ: Սկսվում է «Ասիա»-յի հատվածի «Առորդք»-ից ու վերջանում Չինաստանի նկարագրությամբ: Թերթ 88 ա-ում,—«Քիշանութիւն աշխարհին մեծաց Հայոց» հատվածում ավելացված է Կիլիկիայի աշխարհագրությունը՝ տնտեսության մանրամասն նկարագրությամբ: «Աշխարհացոյց»-ը գրված է թղթի վրա, միասյուն, բոլոր գրով (տես թիվ 1770, թերթ 86 բ—116 բ):

6. «Տեսալիք աշխարհաց և հանգամանք երկրի»: Գրված է 1594 թվին, Ամիրդում, Ստեփաննոս գրչի կողմից: Իր բովանդակությամբ համապատասխանում է նախորդ «Աշխարհացոյց»-ի բովանդակությանը: Գրված է թղթի վրա, յերկայուն, բոլոր գրով (տես թիվ 1518, թերթ 163 ա—164 բ):

7. [Աշխարհացոյց]: Վերնագրի տեղը բաց է մնացած: Գրված է 1597 թվին Ղազար Բարերդցու կողմից, հավանական է Բաբերդում: Տեքստն սկսվում է անմիջապես առաջաբանից («Յազադս աշխարհագրութեան յաստուածային գիրս ոչ ուրէք գտանեմք ոճով ասացեալ...»), ընդգծելով առաջին յերկու բառերը վորպես վերնագիր: Վերջում ունի «Մղոնաշափք»-ն ու հեղինակի վերջաբանը: Իր բովանդակությամբ համապատասխանում է 14-րդ դարում գրված Պետրոս գրչի «Աշխարհացոյց»-ին: Գրված է թղթի վրա, յերկայուն, նոսր գրով (տես թիվ 1686, թերթ 95 ա—104 ա):

8. «Վասն աշխարհագրութեան»: Գրված է 16-րդ դարում Գրիգորիս գրչի կողմից: Չունի հեղինակի անունը: Տեքստն ընդհատվում է «Յեվրոպա»-յի աշխարհագրության վերջում: Գրված է թղթի վրա, միասյուն, բոլոր գրով (տես թիվ 2613, թերթ 255 բ—260 ա):

9. «Մովսէսի Խորենացոյց»: Գրված է 1600 թվին Հին Ջուղայում, Յերեմիա գրչի կողմից: Վերնագիր չունի: Ամենահին ձեռագիրն է, ուր «Աշխարհացոյց»-ի վերնագրում, ընդորինակող գրչի կողմից, հանդիպում ենք հիշատակված Խորենացու անվանը: Շարունակության մեջ ունի «Մղոնաշափք»-ը և հեղինակի ընծայական վերջաբանը: Գրված է թղթի վրա, յերկայուն, նոսր գրով (տես թիվ 2019 (2049), թերթ 257 ա—291 ա):

10. «Վասն աշխարհագրութեան»: Գրված է 1600 թվին Խիզանում, Ավետիս Թադեւոցու կողմից: Չունի հեղինակի անունը: Տեքստը լրիվ չի—հասցված է մինչև Յեվրոպայի աշխարհամասի Թրակացոց աշխարհի սկիզբը և Սարմատացոց աշխարհի վերջը: Գրված է թղթի վրա, յերկայուն, նոսր գրով (տես թիվ 1903, թերթ 275 ա—280 ա):

11. «Յադագս աշխարհագրութեան ստոյգ և նշմարիտ Մովսէսի Խորենացոյց»: Գրված է 1608 թվին, Պրսում, Պետրոս գրչի կողմից: Իր բովանդակությամբ համապատասխանում է 14-րդ

դարում գրված Դավիթ գրչի որինակին՝ խմբագրական վորոշ փոփոխուեթյուններով: Վերնագրում ավելացված է Մովսես Խորենացու անունը: Տեքստի վորոշ տեղերում մտել են ընդմիջարկուեթյուններ: «Աշխարհացոյց»-ը վերջում ունի «Մղոնաչափք»-ը, «Աստղաբաշխական երկրաչափութիւն»-ը և հեղինակի վերջաբանը: Գրված է թղթի վրա, միասյուն, նոտր գրով (տես թիվ 5613, թերթ 277 ա—299 ա):

12. «Յաղագս աշխարհագրութեան»: Գրված է 1625 թվին Մաղաթիա արեղայի կողմից: Տեքստը թերի յե—վերջանում է Վենետիկյան հրատարակության եջ 586 տող 21-ով («Երբորդն ընդ Աղեքսանդրիա, կիսաժամաւ յառաջ մատուցեալ որպէս և ամենեքեանքն չորրորդն ընդ Ռոդոս, որ է միջին նահանգացըն...»): Գրված է թղթի վրա, միասյուն, նոտր գրով (տես թիվ 2292, թերթ 91 ա—92 բ):

13. «Յաղագս աշխարհագրութեան Մովսէսի Խորենացոյն»: Գրված է 1624 թվին Աստվածատուր վարդապետի կողմից: Իր բովանդակությամբ նմանվում է 14-րդ դարում գրված Պետրոս գրչի որինակին: Վերջում ունի «Մղոնաչափք»-ը և ընծայական վերջաբանը: Առաջին անգամ գործ է ածված «Խրիմ» բառը և պրոֆ. Բ. Պատկանյանի կողմից նշված մյուս ընդմիջարկուեթյունները: Գրված է թղթի վրա, յերկսյուն, նոտր գրով (տես թիվ 2748 (1380), եջ 216 բ—230 ա):

14. «Աշխարհացոյց»: Գրված է Պողոս Տյուրեկեցու կողմից 1624 թվին Պոլսում, բովանդակությամբ նմանվում է Պետրոս գրչի որինակին: Գրված է միասյուն, նոտր գրով (տես թիվ 2370 (2373), թերթ 243 բ—261 բ):

15. «Մովսէս Խորենացոյ ասացեալ է»: «Աշխարհացոյց»-ի լավագույն տեքստերից մեկն է: Գրված է 1639 թվին Մարտիրոս վարդապետի վորդի Կարապետի կողմից Մոկաի Սուբա գյուղում: Ստացողն է իր հայրը, Մարտիրոս վարդապետը: Գրված է թղթի վրա, յերկսյուն, բոլոր գրով: Տեղավորված է Խորենացու պատմությունից հետո: Գրչի արած առանձին հիշատակագրություններից յերևում է, վոր նա արտագրել է հին ձեռագրից: Այսպես՝ մի տեղ նա գրում է. «Ո՛վ սուրբ ընթերցողք, անմեղադիր լերուք վասն անգրիլ տեղաներուն, զի աւերինակն հին էր ու օսլայ էր ձգած և զօսէին ոչ էր գրած՝ զայլ աւերինակն զտաք որ գրէ<ինք>»:

Վւյ ինձ հազար բերան» (Թերթ 149 ա): «Աւրինակ մի այլ գտնիք զմնացեալ(ն) գրեցէք, այս աւրինակս էնց էր գրած» (156 ա): «Վւյ գծաւդիս՝ թէ ի՞նչ համար տի տամ ստեղծաւդիս, որ մեղօք կորուսի զիմ հոգիս և իջէ բաժին գեհնին» (148 բ) (տես թիվ 1883 (1663), Թերթ 145 ա—177 ա):

16. Յաղագս աշխարհագրութեան: Գրված է 1634 թվին: Գրիչն անհայտ է: Իր բովանդակութեամբ համեմատվում է Պետրոս գրչի «Աշխարհացոյց»-ին: Տեքստը թերի յե: Վերջանում է «Երջանիկ Արարիայ»-ի նկարագրութեամբ: Գրված է թղթի վրա, միասյուն, նոսր գրով (տես թիվ 4284, Թերթ 13 ա—43 ա):

17. Մովսէսի Խորենացոյ ասացեալ է, երկրաչափ յաղագս աշխարհագրութեան տիեզերաց: Գրված է 1639—1652 թվերի ժամանակամիջոցում Ներսէս գրչի կողմից՝ Լոռիի Ազուր գյուղում: Արտագրված է 1639 թվին գրված Կարապետ գրչի որինակից: Կարապետ գրչի պակաս տեղերը պակասում են նաև այստեղ: Ջեռագրի ժողովածվում բացի Խորենացու պատմություններից, ավելացվել են նաև Ստեփաննոս Տարոնցու և Արիստակես Լաստիվերտցու պատմությունները: Գրված է մագաղաթի վրա, յերկսյուն, բոլոր գրով (տես թիվ 3160, Թերթ 596 բ—616 բ):

18. Յաղագս աշխարհագրութեան: Գրված է Պողոս երեցի կողմից 1640 թվին: Սա փոքրիկ հատված է «Աշխարհացոյց»-ի առաջաբանից: Վերջանում է Վենետիկյան հրատարակութեան եջ 587, տող 1-ով («...երբորդն ընդ Աղեքսանդրիա, կիսաժամաւ յառաջ մատուցեալ որպէս և ամենայնքն. Դ ընդ Ռոդոս, որ է միջին նահանգացն...»): Գրված է թղթի վրա, միասյուն, բոլոր գրով (տես թիվ 1109, Թերթ 211 ա—212 բ): Համեմատվում է Մատթեոս արեղայի որինակին:

19. Յաղագս աշխարհագրութեան ասացեալում: Գրված է 1661 թվին: Գրիչն անհայտ է: Փոքրիկ հատված է «Աշխարհացոյց»-ի առաջաբանից: Գրված է թղթի վրա, միասյուն, նոսր գրով (տես թիվ 2492 (11), Թերթ 56 ա):

20. («Աշխարհացոյց») — վերնագիր չունի: Գրված է 1663 թվին Յերեմիանում Գրիգոր գրչի կողմից: Արտագրված է Լոռիի Ազուր գյուղում գրված Ներսէս գրչի ձեռագրից: Առաջաբանից պակասում է 11 տող (սկսած՝ «Քանզի որ ի վերայ այրեցածին...», վերջացրած՝ «Իսկ Ազանիա ընդ մէջ նաւերով...»): Պակասում են նաև

Տուրուրերանի աշխարհագրութեան վերջից թերթեր, վորի համար թողած է սպիտակ տեղ՝ պակասը հետագայում լրացնելու համար: Արևելքի աշխարհագրութեան մեջ պակասում են՝ «Արաբիա», «Բաբելոն» և «Միջագետք» հատվածները: Գրված է թղթի վրա, միասյուն, նոսր գրով (տես թիվ 3502, թերթ 202 ա—220 բ):

21. «Յաղագս աշխարհագրութեան ստոյգ և ճշմարիտ Մովսէսի Խորենացւոյ»: Գրված է 1664 թվին: Գրիչն անհայտ է: Արտագրված է թիվ 5613 ձեռագրից: Վերջում ունի «Մղոնաչափք»-ը, «Աստղաբաշխական երկրաչափութիւն»-ը և հեղինակի ընծայական վերջաբանը: Գրված է թղթի վրա, յերկսյուն, նոսր գրով (տես թիվ 1717, թերթ 155 ա—170 ա):

22. «Աշխարհացոյց Մովսէսի Խորենացւոյ»: Գրված է 1665 թվին Յեփրեմ Տաթևացու կողմից: Իր բովանդակութեամբ համապատասխանում է Վենետիկյան հրատարակված որինակին: Վերջում ունի «Մղոնաչափք»-ը, ընծայական վերջաբանը և «Այս է քաղաքաց անունքն» աշխարհագրական հատվածը: Գրված է թղթի վրա, միասյուն, նոսր գրով (տես թիվ 2291, թերթ 79 ա—105 բ):

23. «Աշխարհացոյց»: Գրված է 1672 թվին Նահապետ Շոթթեցու կողմից: Սկզբից թերի յե, սկսվում է «Բ հատուած»-ից: Չունի վերնագիր: Գրված է թղթի վրա, միասյուն, նոսր գրով (տես թիվ 3941, թերթ 366 ա—380 ա):

24. «Աշխարհացոյց Մովսէսի Խորենացւոյ»: Գրված է 1676 թվին Գրիգոր Յերեմանցու կողմից, հավանական է Յերեմանում: Իր բովանդակութեամբ համապատասխանում է «Աղվէսագրքի» խմբի «Աշխարհացոյց»-ի որինակներին և ունի նրա մեջ նկատված ընդմիջարկութունները: Վերջում ունի «Մղոնաչափք»-ը: Շարունակվում է՝ «Չորս գետք են», «Գետք և գնացք նոցա», և «Անուանք քաղաքաց հնդկաց և պարսից» աշխարհագրական հատվածներով: Սկզբում ունի գեղեցիկ զարդագրութիւն: Գրված է թղթի վրա, միասյուն, նոսր գրով (տես թիվ 1864 (1669), թերթ 269 ա—285 բ):

25. «Տեսակի աշխարհաց և հանգամանք երկրի»: Գրված է 1678 թվին Արիփուշարում Գրիգոր գրչի կողմից: Բովանդակութեամբ համեմատվում է թիվ 1518 ձեռագրի «Աշխարհացոյց»-ի բովանդակութեանը: Գրված է թղթի վրա, միասյուն, նոսր գրով (տես թիվ 1482, թերթ 466 բ—467 բ):

26. «Աշխարհացոյց»]: Գրված է 1687—97 թվերի ընթացքում Մերգինում Իգնատիոս գրչի կողմից: Զուգի վերնագիր: Սկսվում է «Յաղագս աշխարհագրութեան յաստուածային գիրս ոչ ուրէք գտանիմք ոճով ասացեալ...» ընդգծելով առաջին յերկու բառերը վորպէս վերնագիր: Արտագրված է խառն թերթեր ունեցող ձեռագրից: Սովորական առաջաբանը չվերջացրած անցնում է Փոքր Ասիայի, ապա՝ Յեմերոպայի, Լիբիայի, Հայաստանի և Արեւելքի աշխարհագրութեանը: Վերջին թերթերը ջնջվել են ու չեն կարդացվում: Գրված է դեղին թղթի վրա, միասյուն, նոտր գրով (տես թիվ, 2191, թերթ 95 ա—111 ա):

27. «Յաղագս աշխարհագրութեան»: Գրված է 1691 թվին Ներսէս սարկավադի կողմից: Նմանվում է «Աղվէսագրքում» լույս տեսած «Աշխարհացոյց»-ի տեքստին: Շարունակութեան մեջ ունի «Մղոնաչափք»-ը և ընծայական վերջաբանը: Գրված է թղթի վրա, յերկսյուն, նոտր գրով (տես թիվ 1459 (1665), թերթ 178 ա—190 ա):

28. «Աշխարհացոյց»]: Գրված է 17-րդ դարում Խաչատուր քահանայի կողմից: Վերնագիր չունի: Տեքստը թերի յե—սկսվում է «Լիբիա»-յից և վերջանում Հայաստանի աշխարհագրութեամբ: Գրված է թղթի վրա, միասյուն, նոտր գրով (տես թիվ 696, թերթ 88 բ—96 բ 109 բ—116 բ):

29. «Աշխարհագրութիւն»: Աշխարհագրական հատված «Աշխարհացոյց»-ի առաջաբանից: Գրված է 17-րդ դարում: Գրիչն անհայտ է: Գրված է թղթի վրա, միասյուն, նոտր գրով (տես թիվ 1724, թերթ 22 ա—23 բ):

30. Հատված «Աշխարհացոյց»-ի առաջաբանից: Շարունակութեան մեջ ունի «Մղոնաչափք»-ը: Գրված է 17-րդ դարում: Գրիչն անհայտ է: Գրված է թղթի վրա, միասյուն, նոտր գրով (տես թիվ 1737, թերթ 72 ա—73 ա):

31. «Աշխարհացոյց Մովսէսի Խորենացոյ»: Գրված է 17-րդ դարում: Գրիչն անհայտ է: Համեմատվում է «Աղվէսագրքի» տեքստին: Գրված է թղթի վրա, միասյուն, նոտր գրով: Վերջում ունի «Մղոնաչափք»-ը (տես թիվ 5120, թերթ 78 ա—103 ա):

32. «Աշխարհացոյց Մովսէսի Խորենացոյ»: Գրված է 18-րդ դարում: Գրիչն անհայտ է: Բովանդակում է «Աշխարհացոյց»-ի առաջին կես մասը՝ սկսած առաջաբանից մինչև Սարմատացոյ:

աշխարհը («Սարմատացոց, որոյ հասարակն յարեւելից...»): Գրված է թղթի վրա, միասյուն, նոտր գրով (տես թիվ 72 (152), թերթ 207 ա—214 ա): Սա համապատասխանում է «Աղվէսագրքի» խմբի «Աշխարհացոյց»-ներին: Գրված է 18-րդ դարում: Գրիչն անհայտ է:

33. «Աշխարհացոյց Մովսէսի Խորենացւոյ»: Բովանդակութեամբ համեմատվում է «Աղվէսագրքում» լույս տեսած «Աշխարհացոյց»-ի որինակին: Շարունակութեան մեջ ունի՝ «Մղոնաչափք»-ը, «Ձորս գետք են», «Գետք և գնացք նոցա» և «Անուանք քաղաքաց հնդկաց և պարսից»: Գրված է թղթի վրա, միասյուն, նոտր գրով (տես թիվ 3691 (խ. 102), թերթ 1 ա—20 բ):

34. «Աշխարհացոյց Մովսէսի Խորենացւոյ»: Գրված է 1722 թվին Ալեքսան գրչի կողմից: Բովանդակությամբ նմանվում է «Աղվէսագրքում» լույս տեսած «Աշխարհացոյց»-ի բովանդակությանը: Վերջում ունի «Մղոնաչափք»-ն առանց վերջաբանի: Գրված է թղթի վրա, միասյուն, նոտր գրով (տես թիվ 7993, (նախկին Յերեւանի ժողովածուի թիվ 822), թերթ 86 ա—100):

35. «Յաղագս աշխարհագրութեան»: Գրված է Ալեքսան գրչի կողմից 1722 թվին: Հատված է «Աշխարհացոյց»-ի առաջաբանից: Վերջանում է վեներտիկյան հրատարակության եջ 587, տող 1-ով («...յերրորդն ընդ Աղեքսանդրիա, կիսաժամաւ յառաջ մատուցեալ որպէս և ամենեքին, չորրորդն ընդ Ռոդոս, որ է միջին նահանգացն...»): Գրված է նոտր գրով, յերկայուն, թղթի վրա (տես թիվ 7993(822), թերթ 135 ա—135 բ): Համեմատվում է 1624 թվին գրած Մատթեոս արեղայի որինակի հետ:

36. «Յաղագս երկրի և աշխարհաց»: Գրված է 1724 թվին Ավետիս յերեցի կողմից Նոր-Ջուղայում: Գրված է թղթի վրա, միասյուն, նոտր գրով (տես թիվ 2271, թերթ 191 ա—192 բ):

Թվարկած «Աշխարհացոյց»-ները, հիմնականում, հինգ խմբի կարելի չէ բաժանել՝ 1. Կարապետ գրչի որինակի խումբ, 2. Հեթում գրչի որինակի խումբ, 3. Դավիթ գրչի որինակի խումբ, 4. Գետրոս գրչի որինակի խումբ և 5. «Աղվէսագրքում» հրատարակված «Աշխարհացոյց»-ի խումբ:

Կարապետ գրչի խմբին են պատկանում 1640—50-ական թվականներին որինակած Ներսես գրչի ձեռագիրը և 1663 թվին որինակած Գրիգոր Յերեւանցու որինակը:

Հեթում գրչի որինակից խմբագրական մեծ փոփոխություններով արտագրվել են յերեք ձեռագիր—1589 թվի անհայտ գրչի ձեռագիրը, 1678 թվի Դրիգոր գրչի ձեռագիրը և 1594 թվի Ստեփաննոսի ձեռագիրը։ Այս յերեք ձեռագրերի վերնագիրը, ինչպես ասել ենք, «Տեսակ աշխարհաց և հանգամանք երկրի » ե։

Դավիթ գրչի խմբին պատկանում են յերկու ձեռագիր «Աշխարհացոյց»-ներ, վորոնցից մեկն որինակված և 1608 թվին Պետրոս գրչի կողմից, իսկ մյուսը՝ 1664 թվին անանուն գրչի կողմից։

Ամենից շատ որինակվածները Պետրոս գրչի խմբին պատկանող «Աշխարհացոյց»-ներն են։ Մենք ունենք այս խմբին պատկանող 14 որինակ «Աշխարհացոյց» ձեռագիր, վորոնք գրված են զանազան ժամանակներում։ Այս խմբին են պատկանում նաև Վենետիկյան համառոտ համարված «Աշխարհացոյց»-ի հրատարակության համար գործածված ձեռագրերը։ Այս որինակից ե, ինչպես կտեսնենք հետո, խմբագրված նաև «Աղվէսագրքում» հրատարակած «Աշխարհացոյց»-ը։

Վերջապես, «Աղվէսագիրք» խմբին պատկանող յոթ որինակ ձեռագրեր, վորոնցից գրելու թվականն ունեն միայն չորսը։ Այս խմբի հնագույնը—1665 թվի ընդորինակությունն է, այսինքն՝ գրված ամենահին հրատարակությունից յերեք տարի առաջ։

Դավիթ գրչի խմբի «Աշխարհացոյց» որինակները, համեմատաբար, լրիվ են, վերջում ունեն «Մղոնաչափք»-ը, «Աստեղաբաշխական երկրաչափութիւն»-ը և հեղինակի ընծայական վերջաբանը։ Պետրոս գրչի խմբի «Աշխարհացոյց»-ում անգամահատվել է «Աստեղաբաշխական երկրաչափութիւն»-ը։ Հեթում և Կարապետ գրչի որինակները չեն պահել անգամ «Մղոնաչափք»-ը։

Բերված այս «Աշխարհացոյց»-ների, ինչպես և տպագիր «Աշխարհացոյց»-ների ուսումնասիրությունից պարզվում է, վոր մեղ հասած ամենալավագույն և հնագույն որինակները Կարապետ և Վարդան գրիչների որինակներն են։ Այդ որինակները, ինչպես յերևում է նրանց տեքստերի ուշադիր վերլուծությունից, մեր կարծիքով արտագրված են X—XI դարի ընդորինակություններից։ Նրանց նախագաղափար որինակում բառանշատում դեռ գոյություն չի ունեցել։ Չի գործածվել նաև վորոշ բառերում «Է» տառը («այլ»-ը գրվել է «այդ» ձևով և այլն)։ Այս որինակները

ՆԱԽԱԳԱՂԱՓԱՐ
ՈՐՐԵԱՆ

?

Մեջ ջրաստծ
անուն

1639 թ

ԿԱՐԱՊԵՏ
ԳՐԻԳ

XII-ի

ՍԱՐԳԻՍ
ԳՐԻԳ

Մեջ ջրաստծ

անուն

1640 - 52 թ

ՆԵՐՍԵՍ
ԳՐԻԳ

XIII-ի

ՀԵՐՈՒՄ

1589 թ

1594 թ

ՍՏԵՓԱՆ

XIV-ի

ԴԱՎԻԴ

1663 թ

ԳՐԻԳՈՐ

1678 թ

ԳՐԻԳՈՐ

1608-թ

ՊԵՏՐՈՍ

XV-ի

ՊԵՏՐՈՍ

1664 թ

1597 թ

ՂԱԶԱՐ

1600 թ

ՅԵՐՈՒՄ

XVI-ի

ԳՐԻԳՈՐ

1687 թ

ԻՍԻԴՈՐ

XVII-ի

ԴԱՎԻԴ

1792 թ

ՍԵՐՈՍ

ՆԱԽԱԳԱՂԱՓԱՐ

ՍԵՐՈՍ
ՍԵՐՈՍ
ՍԵՐՈՍ

XVII-ի

1624 թ

ՍԵՐՈՍ

1621 թ

ՆԵՐՍԵՍ

1624 թ

ՍԵՐՈՍ

1634 թ

ՍԵՐՈՍ

1640 թ

ՍԵՐՈՍ

1640 թ

ՍԵՐՈՍ

1661 թ

1672 թ

XVII-ի

XVII-ի

1600 թ

ՍԵՐՈՍ

1665 թ

ՅԵՐՈՒՄ

1724 թ

ՍԵՐՈՍ

1676 թ

ԳՐԻԳՈՐ

1722 թ

ՍԵՐՈՍ

XVII-ի

Հետևյալ մաս. «Աշխարհացոյց»-ների մոտավոր ճյուղադրութունը՝ մեզ չհասած նախադադարի որինակների համեմատութեամբ: Ճյուղադրութունը կազմված մոտավոր ձևով: Զեռագրերի մեջ յեղած կապի մասին չկան կոնկրետ հիշատակութիւններ:

համեմատությամբ, մյուս խմբի «Աշխարհացոյց»-ներն մեջ մտել են ընդմիջարկություններ, վրոնց վրա մանրամասն կանգ կառնենք համապատասխան գլխում: Յեւ, վերջապես, Կարապետ և Վարդան գրիչների «Աշխարհացոյց»-ները՝ մյուսների համեմատությամբ՝ ունեն ընտիր ընթերցումներ: Այս ձեռագրերի հիման վրա հնարավոր ե դառնում է կենտրոնական հրատարակություն «Աշխարհացոյց»-ի տեքստում կատարել գրչական վերոջ ուղղումներ:

Մեզ հասած «Աշխարհացոյց»-ների հնագույն և լավագույն որինականների նախագաղափար որինակի հետ ունեցած հարաբերությունը, ինչպես և մյուս որինականների իրարից ունեցած կախումը ավելի պարզ դարձնելու համար, անհրաժեշտ ենք համարում տալ «Աշխարհացոյց»-ների մոտավոր ճյուղագրությունը (տես հջ 19):

ՍՈՒԲՐԻՅԱՆԻ ՀՐԱՏԱՐԱԿԱՆ «ԱՇԽԱՐՀԱՑՈՅՑ»-Ի
ՀՆՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՑԸ

Յերբ և գրված «Աշխարհացոյց»-ը—ահա հետևյալ կարևոր հարցը, վրոն ճիշտ լուծումը հնարավորություն կրող ճիշտ ձևով լուծել նաև նրա հեղինակի հարցը: Դժբախտությունը նրանումն է, վրո մեր հին հայկական մատենագրերը կոնկրետ վոչինչ չեն ասում «Աշխարհացոյց»-ի գրելու ժամանակի վերաբերյալ: Դիտենք միայն, վրո Թովմա Արծրունին ոգտվել է «Աշխարհացոյց»-ից: Դրա հիման վրա համոզված կարող ենք ասել մի բան, վրո «Աշխարհացոյց»-ը X դարից առաջ գրված մի աշխատություն է: X դարից առաջ, բայց յերբ, այստեղ արդեն մատենագրերը չեն ողնում մեզ լուծելու առեղծվածը: Հարցի լուծման միայն հնարավոր միջոցը մնում է իրեն «Աշխարհացոյց»-ի տեքստի վերլուծությունը: Բայց այստեղ մեզ հանդիպում է մի այլ դժվարություն—«Աշխարհացոյց»-ը մեզ չի հասել իր ավտոգրաֆ որինակով: Մեզ հասած «Աշխարհացոյց»-ները ընդորինակություններ են. նրանք արտագրվել են միջնադարյան գրիչների կողմից, յենթարկվել են խոշոր փոփոխությունների և այժմ բավականաչափ տարբերվում են իրարից:

Մեզ հասած ու հրատարակված «Աշխարհացոյց»-ներից զգալի չափով տարբերվում են մանավանդ վենետիկյան միաբանու-

Թյան հրատարակած «Աշխարհացոյց»-ը Սուքրյանի հրատարակած «Աշխարհացոյց»-ի տեքստերից: Այդ յերկուսի մեջ յեղած տարբերություններն այնքան մեծ են, Վոր ընդունված և առաջինին ասել համառոտ խմբագրութուն, իսկ յերկրորդին՝ ընդարձակ խմբագրութուն:

«Աշխարհացոյց»-ի այս տեքստերի վերաբերյալ մեր աղբյուրադիտության մեջ գոյութիւն և ունեցել յերկու տարբեր տեսակետ: Գերմանացի գիտնական պրոֆ. Հ. Մարկվարտն իր նշանավոր «Eransahr nach d. Geographie des Ps. Moses Xorenaci» աշխատության մեջ համեմատելով ընդարձակ և համառոտ համարված «Աշխարհացոյց»-ների Արեւելքի հատվածները, յեկել և այն յեզրակացության, Վոր Սուքրյանի հրատարակած «Աշխարհացոյց»-ը հեղինակի նախնական տեքստն է, իսկ վենետիկցիների համեմատական «Աշխարհացոյց»-ը առաջինի վատագույն համառոտումը. «Der Abschnitt über Iran,—ասում է նա,—würde zu dem Beweise genügen dass die vollständigen Rezension (A) den urspgeinliche Text des Werkchens enthält... wogegen die abgekürzte Rezension (3) ein dürttigen und schlechter Auszug daraus ist»¹.

Տարբեր յեզրակացության և հանգել այդ նույն հարցում ակադ. Հ. Մանանդյանը: Նա իր «Խորենացու առեղծվածի լուծումը» աշխատության մեջ համեմատելով վնչ միայն «Աշխարհացոյց»-ների Արեւելքին վերաբերվող հատվածները, այլ և «Աշխարհացոյց»-ի մյուս մասերը, յեկել և հետևյալ յեզրակացության. «Սուքրյանի հրատարակած բնագրի համեմատութիւնը համառոտի հետ պարզ ցույց է տալիս, Վոր տպագրված յերկու հրատարակութիւնն էլ համառոտված են «Աշխարհացոյց»-ի նախնական ընդարձակ բնագրից, Վորոնք ծագում են հնագույն մայր բնագրից»²:

Պրոֆ. Մարկվարտի և ակադ. Հ. Մանանդյանի յեզրակացութիւնների հիմքը Վենետիկյան և Սուքրյանի հրատարակած «Աշխարհացոյց»-ների տեքստերի համեմատութիւնն և հանդիսացել: Այլ պատկեր ենք մենք ունենում, յերբ համեմատության

¹ I. Markwart, Eransahr nach d. Geographie des Ps. Moses Xorenaci, Berlin, p. 4.

² Հ. Մանանդյան, Խորենացու առեղծվածի լուծումը, էջ 15:

Ժամանակ չենք սահմանափակվում միայն հրատարակված «Աշխարհացոյց»-ներով, այլ համեմատում ենք նաև հրատարակութեան մեջ չոգտագործված գրչագրերը: Փորձելով նման համեմատութիւն կատարել, մենք յեկել ենք այն վճռական համոզման, վոր Սուբրյանի հրատարակած «Աշխարհացոյց»-ը վնչ միայն իդեալական տեքստ չէ և Վենետիկյան «Աշխարհացոյց»-ում վնչ միայն կան մի շարք հատվածներ, վորոնք նախագաղափար որինակում յեղել և կրճատված են Սուբրյանի «Աշխարհացոյց»-ում, ինչպես շատ ճիշտ նկատել և ակադ. Հ. Մանսոնդյանը, այլ և Սուբրյանի «Աշխարհացոյց»-ը յենթարկվել և ուշ շրջանում մեծ խմբագրութեան: Նրա մեջ կատարվել են զգալի փոփոխութիւններ: Սուբրյանի «Աշխարհացոյց»-ում նկատվող աղավաղումները և խմբագրման փաստը ցույց տալու համար մենք անհրաժեշտ ենք համարում նշել մի շարք փաստեր:

1. Սուբրյանի «Աշխարհացոյց»-ի տեքստում միևնույն գալառները հիշված են յերկու տարբեր տեղերում, վորոնցից մեկը, մեր կարծիքով, «Աշխարհացոյց»-ի նախնական բնագրից ոգտըվածն է, իսկ մյուսը—ուշ շրջանի խմբագրի կողմից այլ աղբյուրներից ոգտված և ավելացրածը: Այդպիսի կրկնողութիւններ են հանդիսանում.

ա) «Առէ», «Գիղան», «Դլմունք»—Քուստի Կապկոնի աշխարհագրութեան մեջ (եջ 40, տող 22), «Առէ», «Գեւք», «Դիլմունք»—Մարաց յերկրում (եջ 41, տող 3):

բ) «Խուժաստան» — Քուստի Նմուշի աշխարհագրութեան մեջ (եջ 40, տող 7), «Խուժաստան» — Ելամացոյց աշխարհում (եջ 41, տող 5):

գ) «Կոշմ», «Վարկան», «Ապրշահր», «Մրվ», «Մուտ», «Հրա», «Կատաշան», «Գողկան» — Քուստի Խորասանում (եջ 40, տող 14), «Կոշմայ», «Վրական», «Ապրշահ», «Ամր», «Մուտ», «Հրեւ», «Գաղշան», «Գողկան» — Արաց աշխարհում (եջ 42, տող 2—3):

Այս կրկնողութեանը մենք չենք հանդիպում «Աշխարհացոյց»-ի համառոտ համարված որինակում: Սուբրյանի «Աշխարհացոյց»-ի տեքստում, պարզ և, վոր այդպիսի կրկնողութիւններ կարող էյին առաջ գալ վնչ թե նախնական բնագրի կրճատման, այլ նախկին տեքստի նոր աղբյուրի հիման վրա խմբագրման գեպքում:

2. Սուբբրյանի «Աշխարհացոյց»-ի Իրանի հատվածի «Քուստի Կապկոհ»-ում հիշվում են «Հայք»-ը, «Վիրք»-ը և «Աղվանք»-ը: Այս ամբողջ հատվածը, պարզ և, վոր հետագա հեղինակի գործ և, վորովհետև «Աշխարհացոյց»-ի նախնական բնագրի հեղինակը, վորը մանրամասնաբար ավել և այդ յերկրների աշխարհագրությունը, կարիք չեր զգա դրանք նորից կրկնել Իրանի աշխարհագրության մեջ և տալ այնպիսի ընդհանուր տեղեկություններ, ինչպիսին՝ «Արմն (որ է) Հայք», «Վարջան, որ է Վիրք», «Ռան, որ է Աղուանք», «Բալասական», «Սիսական» և այլն (տես էջ 40, տող 20—22):

3. «Աշխարհացոյց»-ի Վենետիկյան համառոտ համարված որինակի տեքստից յերևում և, վոր նա գրվել և այն ժամանակ, յերբ Արաբիայում պետական միավորում դեռ չեր կատարված— «Ապառաժ», «Երջանիկ» և «Անապատ» Արաբիաները հիշատակված են առանձին-առանձին, չի հանդիպում նաև մեզ վորևհե հիշատակություն, վորը հիմք տար յենթադրել, վոր արաբները արշաված լինեյին դեպի Անգրեովկաս և Պարսկաստան: Իսկ Սուբբրյանի հրատարակած «Աշխարհացոյց»-ի տեքստից յերևում և, վոր նրա տեքստը յենթարկվել և զգալի փոփոխության ուշ շրջանի խմբագրի կողմից: Վերջինս ավելացրել և մի շարք այնպիսի փաստերի հիշատակություն, վորոնք վկայում են, վոր արաբները վնչ միայն գուրս են յեկել իրենց բուն յերկրից, այլ և նվաճելով Հայաստանը, արդեն կարողացել են թողնել իրենց լեզվական վորոշ ազդեցությունները: Այսպես՝ Սուբբրյանի «Աշխարհացոյց»-ի խմբագիրը խոսելով Աղձնիքի Բաղիրթ գետի մասին, ասում և, վոր նրան «Ծիրթմա կոչեն տաճիկք» (էջ 30, տող 28): Նկարագրելով Ապառաժ Արաբիայի շրջանները, նրանցից մեկում, Փամանիսում, հիշում և Փառան ավանը արաբական անունով («գոր կարծեմ ի տաճկաց Մաքա կոչել») (էջ 37, տող 4):

4. Սուբբրյանի «Աշխարհացոյց»-ի տեքստը կազմվել և այնքան ուշ, վոր նրա խմբագրող հեղինակին արդեն ծանոթ և յեղել Վոլգայի ափերում, խաղարների տեղում թուրքերի գտնվելը: Այսպես՝ Սուբբրյանի հրատարակած «Աշխարհացոյց»-ի խմբագրող հեղինակն ասում և. «Ըստ հիւսիսոյ են ազգ թուրքաց և բուլղարաց» (էջ 25, տող 22):

Հիմք կա անգամ յենթադրելու, վոր Սուբբրյանի հրատարակած «Աշխարհացոյց»-ի խմբագրող հեղինակն ոգտագործել և

«Աշխարհացոյց»-ի համառոտ խմբագրութեան սխալաշատ մի որինակ, վորից համառոտվել է և առաջինը և յերկրորդը: Այդ յերևում է Վենետիկյան խմբի «Աշխարհացոյց»-ի տեքստում յեղած գրչական այն սխալներից, վորոնք կրկնվում են նաև Սուքրյանի «Աշխարհացոյց»-ի տեքստում: Այդ առթիվ կարելի յե նշել հետևյալ փաստերը.

ա) «Աշխարհացոյց»-ի նախնական բնագրում հիշվել է այն մասին, վոր Տուրուքերանում կա «մաշ կարմիր և սպիտակ», վորը ճիշտ ձևով պահել են մեր Մատենադարանի «Աշխարհացոյց»-ների հնագոյն գրչագրերը: «Աշխարհացոյց»-ի արտագրիչներից մեկը «Աշխարհացոյց»-ում սա աղավաղել և դարձրել է «մաշկամիրգ»: Վենետիկյան և Սուքրյանի հրատարակած խմբի «Աշխարհացոյց»-ների ընդորինակող գրիչներն ոգտվելով սխալաշատ որինակից, թույլ են տվել նույն սխալները (տես Վենետ. հրատ. եջ 608, տող 3 և Սուքր. հրատ. եջ 31, տող 27):

բ) «Աշխարհացոյց»-ի նախնական բնագրում հիշվում է այն մասին, վոր Բարձր Հայքում կա «ջերմուկս և աղս և զամենայն պարարտութիւն» ինչպես մեր մատենադարանի լավագույն գրչագրերումն է: Համառոտ և ընդարձակ համարված «Աշխարհացոյց»-ների ընդորինակողները ոգտվելով սխալաշատ որինակից, «աղը» ընդորինակել են «աղտս» ձևով («ջերմուկս և աղտս և զամենայն պարարտութիւն») (տես Վենետ. հրատ. եջ 607, տող 16, Սուքրյանի հրատ. եջ 30, տող 5):

գ) «Աշխարհացոյց»-ի նախնական բնագրում հեղինակը խոսելով յերկրագնդի գոտիների մասին, հիշում է, վոր այդ գոտիներից յերկուսը գտնվում են հարավում, իսկ «զայլ ևս վեցն ի նմանէ յառաջնային կոյս», ինչպես մեր Մատենադարանի «Աշխարհացոյց»-ի լավագույն գրչագրերն են: Համառոտ և ընդարձակ «Աշխարհացոյց»-ների ընդորինակող գրիչներն ոգտվելով սխալաշատ որինակներից «յառաջնայինը»-ը աղավաղել են «յարջային կոյս» (տես Վենետ. հրատ., 586, տող 19), «յարջն կոյս» (տես Սուքր. հրատ. եջ 6, տող 11):

Նման սխալներ տասնյակներով կարելի յե թվել: Այսպիսով պարզվում է, վոր Սուքրյանի հրատարակած տեքստը ևս իդեական տեքստ չի, նա վոչ միայն կրճատվել է, այլ և խմբագրվել է ուշ շրջանում: Ընդորինակող թուևների ժամանակ կատարված են բավականաչափ գրչական աղավաղումներ:

«Աշխարհացոյց»-ի վերնագրի պարզաբանման հարցն եյապան նշանակութիւն ունի հեղինակի հարցի լուծման խնդրում: Նրա ճիշտ լուծումը մեծ չափով կոգնի մեզ աղատվելու «Աշխարհացոյց»-ի խորնացուն վերագրելու կանխակալ տրագիցիոն կարծիքից:

Վենետիկյան և նախորդ հրատարակութիւններում «Աշխարհացոյց»-ը, ինչպես հայտնի յե, վերնագրված ե յեղել «Աշխարհացոյց Մովսէսի խորնացւոյ», Սեն-Մարտենի հրատարակած որինակը — «Աշխարհացոյց ստոյ Մովսիսի խորնացւոյ», իսկ Սուբրյանի հրատարակածը — «Աշխարհացոյց» (վերջինիս ֆրանսերէն թարգմանութեան վերնագիրն ե՝ «Geographie de Moise Coréne d'après Ptolémée»):

Տպագրված «Աշխարհացոյց»-ների այս վերնագրերը, պիտի խոստովանել, քիչ են ոգնում մեզ պարզելու սկզբնական բնագրի վերնագրերը, վորովհետեւ այդ վերնագրերը, ինչպես կտեսնենք քիչ հետո, XVII դարից դենը չեն անցնում: Հարցի լուծման ավելի վստահելի աղբյուրները մնում են ձեռագիր «Աշխարհացոյց»-ների վերնագրերը: Պիտի խոստովանել, սակայն, վոր այստեղ մեզ հանդիպում ե մի մեծ դժվարութիւն — գրչագիր «Աշխարհացոյց»-ների վերնագրերը խիստ տարբերվում են իրարից: Հիմա նադարանի գրչագրերն ունեն հետեյալ վերնագրերը.

1. «Աշխարհագիր»,
2. «Տեսակը աշխարհաց և հանդամանք երկրի»,
3. «Աշխարհացոյց»,
4. «Յաղագս աշխարհագրութեան»,
5. «Յաղագս աշխարհագրութեան ստույգ»,
6. «Յաղագս աշխարհագրութեան ստույգ և ճշմարիտ Մովսէսի խորնացւոյ»,
- և 7. «Մովսէսի խորնացւոյ ասացեալ է, երկրաչափ յաղագս աշխարհագրութեան»:

Յեթե տպագիր «Աշխարհացոյց»-ների վերնագրերը համեմատելու լինենք ձեռագիր «Աշխարհացոյց»-ների վերնագրերի հետ, ապա կտեսնենք, վոր Վենետիկյան համեմատական համարված «Աշխարհացոյց»-ի վերնագիրը նմանվում ե յերկրորդ խմբի

վերնագրին, այն տարբերությամբ միայն, վոր այստեղ ավելացած է Մովսես Խորենացու անունը:

ԱՇԽԱՏԱՆՈՅՑ

ՍՏՈՅ

ՄՈՎՍԵՍ ԽՈՐԵՆԱՅԻՈՅ:

Յաղագս աշխարհագրութե՝ յանայնս զիրս ոչ ուրեք գտանմամբ ոճով ասացեալ, այլ դոյլն ինչ գուն ուրեք, և այն դժուարահաս, և առժանելի, արդիւն զի անհասարկոյցաւ եղեալ մեզ, յարտաքնան հարկաւորեմք ձեռնարկել. որով զաշխարհագրութիւն յարմարեցին 'ի ճանապարհորդութե՝ և 'ի նաւարկութե՝, և ստուգեցին յերկրաչափութե՝: Այլ ինքն երկրաչափութիւն գտաւ յաստեղաբաշխութե՝: Վանդի ուշ եղեալ առաջինքն, խոհայն, թէ որք անդիւր երկրի ընդ որովք են կացեալք մասամբք երկրայոյ բոլորակին, և գնեմութիւն տունջեան, և զիշերոյ, և զոր 'ի վր' երկրի, և զոր 'ի ներքոյ երկրից միւս բերկով, յայտնեն և զքնակութի մարդկան, 'ի միջօրականս Կժ են զդիւրն առնելով, աստարիզական չափութ, ըստ ճանապարհորդութե և ըստ նաւարկութե. իմացեալ զկայանսն, և զփոփոխելն, զայլ ալլոս ալլապէս երեւեալ: Վանդի 'ի վր' ասելցած են բերին կենդանառեալիքն մտանեն, և ծագին: Վալլոյ փողք

Սեն-Մարտինի հրատարակած «Աշխարհացոյց»-ի առաջին հէջը, վորը վերնագրված է «Աշխարհացոյց ստոյ Մովսիսի Խորենացոյց»:

Հաղաժաւ աշխարհացոր
ըստոյ՛ք եւ ճշմարիտ մով
եւս խորեն աշուշ

աշխարհ աշխա
րհաւ գրուա՛մք մե
այիւն գիրս ոչուարեւ
գտտեմք ոճով աւաշեւ
այրոյն ինչ դռն արեւ
ապեւ որմարաւ հասաւ
սա՛մ աւելի է ուր

Քրիստոս զիսն հասաւ
դպաւ եղեալ մեզ հարկ
աւարինք յարաւս ին
յեռն արկել որով զաշե
արհա գրուա՛մք յարմարե
ն ի թմնապարհ որ դուռն
ախնաւարկաւն եւստաւ
եղին յերկաւ չափաւն
ինչն երկաւ չափաւն
աւտեղաւ Բաշխաւն է
աւելի աշխարհաւ աւաշ
ինչն խաղալն ինչ որ տեղի
երկի շեղ որով կաշեաւ
մասաւն յերկային Բա

որակն եւ ճշմարիտ Բա
ակն եւ ճշմարիտ աւաշ
եւս եւս շեղաւ եւս շեղ
յերկի եւս շեղաւ եւս շեղ
միշտ Բեւեւ յաւաշեւն
աւաշ մարդական ինչ աւ
ակն գործեւ զգործաւ
եւս աւաշարկաւն չափ
ով ըստմաւ արկաւն
եւս ճշմարտաւոր յարաւն
ինչ աւաշաւ զիսն աւաշ
զիսն զաւաշաւ աւաշ
աւաշ երկաւ չափաւն
ինչ աւաշաւ գործաւ
Բեւեւ կեանքաւ տեւաւն
աւաշեւն մասեւն եւս
աւաշ Բաշ ինչ որ շե
գործեւն զիսն երկի
ինչ աւաշաւն եւս շե
աւաշաւ չափաւն գործ
երկաւն եւս աւաշ
զիսն աւաշաւն որ շե
գործաւն աւաշաւն եւս
աւաշաւն եւս երկի
գործաւն եւս աւաշ

Մատենադարանի թիվ 1717 ձեռագրի «Աշխարհացոյց»-ը, վորի վերնագրում
Նորենացին հիշատակագրվում է «Ստոյգ և ճշմարիտ» — Յաղագս
աշխարհագրութեան ստոյգ և ճշմարիտ Մովսէսի Նորենացոյց:

Սեն-Մարտենի հրատարակած «Աշխարհացոյց»-ի վերնագիրը նմանվում է V խմբին, դարձյալ այն տարբերութեամբ, վոր այստեղ ևս ավելացած է խորենացու անունը և «ստոյգ» բառն աղավաղվել, «ստոյ» ձևն է առել*: Գրչական աղավաղման այս փոքրիկ փաստը հարկավոր է մատնացույց անել, վորպեսզի պարզ լինի՝ թե մի տառի սխալի պատճառով ինչպիսի մեծ թյուրիմացություններ կարող են առաջանալ: Մի դեպքում «Աշխարհացոյց»-ը հասկացվում է վորպես ստոյգ խորենացու դործ, իսկ մյուս դեպքում—սուտ խորենացու (տես եջ 26 և 27 նկարները):

«Յաղագս աշխարհագրութեան ստոյգ Մովսէսի խորենացույ»՝

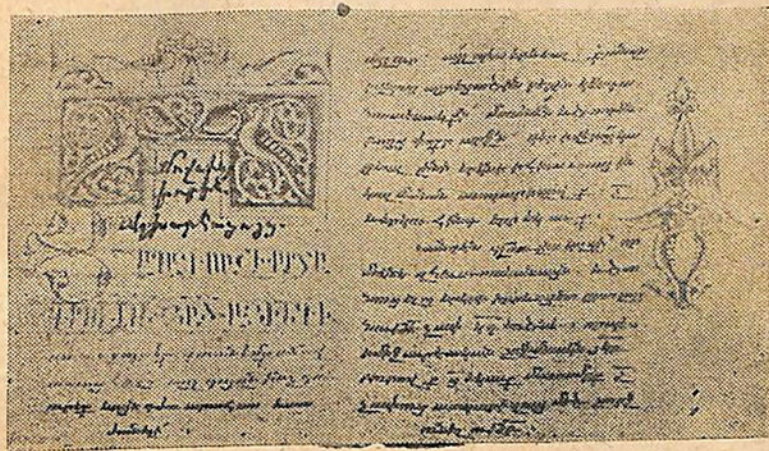
«Յաղագս աշխարհագրութեան ստոյ Մովսիսի խորենացույ»:

Վոր այդ խմբի «Աշխարհացոյց»-ների նախագաղափար որին նախկում «ստոյգ» է յեղել—դա կասկածից զուրկ է: Այդ խմբին պատկանող ՀՄՍՀ մատենադարանի հնագույն ձեռագիրը (թիվ 582) պահել է «ստոյգ» ձևը: Ընդորինակող գրչի անուշագրութեան պիտի վերագրել, վոր նա «զ» տառը մոռացել, բաց է թողել: Այս փաստը վորոշ չափով և հիմք է հանդիսացել վորոշ բանասերների մոտ յենթադրելու, վոր կա յերկու խորենացի—ճիշտ խորենացի և սուտ խորենացի: Գրչական այս փոքրիկ փաստը ցույց է տալիս, թե վորքան զգուշ պիտի լինել հետևությունների մեջ, յերբ այդ արվում է վորևե տեքստի հիման վրա: Յերբեմն տառակերությունը կարող է մեծ վնասներ հասցնել հնագույն մեր մատենագրին:

Ուշագրութեան արժանի փաստը, վորն անմիջապես աչքի յե գալնում «Աշխարհացոյց»-ների հնագույն գրչագրերի վերնագրերն ուսումնասիրելիս—դա խորենացու անվան բացակայությունն է 1600 թվականից առաջ գրած «Աշխարհացոյց»-ների վերնագրերում: Նա չի հիշատակված վնչ XII դարում գրված Սարգիս գրչի «Աշխարհացոյց»-ի ծաղկաքաղ հատվածում (թիվ 4066, թերթ 165 բ.), վոչ XIII դարի վերջում Հեթում թագավորի յեղոր կողմից ընդորինակված «Աշխարհացոյց»-ի որինակում (տես Zeitschrift für armenische Philologie, 1902, եջ 104), վնչ XIII դարում ընդորինակված Վարդան գրչի որինակում (տես թիվ 582, թերթ 165) և վնչ էլ XV—XVI դարերում ընդորինակված մյուս «Աշխարհացոյց»-ների վորևե մեկի վերնագրում: Բացառություն

* Անկասկած, վերնագիրը հնարովի չէ, այլ ոգտված է ձեռագրից:

և կազմում միայն XV դարում Պետրոս գրչի ընդորինակած «Աշխարհացոյց»-ը, վորը վերնագրված է «Մովսէսի Խորենացոյ աշխարհացոյց»։ Սակայն այս վերնագրի պալեոգրաֆիկ ուսումնասիրութիւնից յերևում է, վոր Խորենացու անունը ուշ շրջանում է ավելացված։ Խորենացու անունը գրված է մինչ թե տեքստի հետ, XV դարում, այլ ավելացված է ուշ շրջանում, հավանական է XVIII—XIX դարերում։

Մատենադարանի Պետրոս գրչի «Աշխարհացոյց»-ի վերնագիրը, ուր Խորենացու անունը ավելացած է ուշ շրջանի գրչի կողմից։

Պետական Մատենադարանի ամենահին ձեռագիրը, ուր հանդիպում ենք առաջին անգամ Խորենացու անվան հիշատակութեանը «Աշխարհացոյց»-ի վերնագրում—դա 2029 թվակիր ձեռագիրն է, գրված Ջուղայում 1600 թ. Յերմիա գրչի կողմից (տե՛ս թերթ 257 ա)։ Նրանից հետո գրված բոլոր «Աշխարհացոյց»-ների վերնագրերում սկսում է հիշատակվել Խորենացու անունը։

Ինչո՞վ պիտի բացատրել 1600 թվականից առաջ գրված «Աշխարհացոյց»-ների վերնագրերում Խորենացու անվան բացակայութիւնը։ Յեթե Խորենացու անվան հիշատակվելու այդ փաստը մեզ հանդիպելիս լիներ «Աշխարհացոյց»-ի հնագույն վորոշ որինակներում, գուցե հնարավոր լիներ այդ բացատրել ընդորինակող գրչի անփութութեամբ, չնայած վերնագրում այնքան

և հավանական չե այդպիսի անփութությունը: Բայց այստեղ բացահայտությունների մասին չե խոսքը, այլ համատարած մի յերևույթի: Մնում է, ուրեմն, մի հնարավոր յեզրակացություն, վոր հին ձեռագիր «Աշխարհացոյց»-ների ընդորինակությունների վերնագրում չի հիշատակվել խորենացու անունը: Մինչև XVI դարը «Աշխարհացոյց»-ը դեռ չի ձանաչվել խորենացու հեղինակությամբ: XVI դարում է, վոր ստեղծվում է այդ կարծիքը, ընդհանրականանում է այնուհետև սկսում է հիշվել բոլոր ընդորինակողների մոտ: Այդ տեսակետից հետաքրքիր փաստ կարող է հանդիսանալ ՀԽՍՀ մատենադարանի թիվ 1267 ձեռագրի «Աշխարհացոյց»-ի վերնագիրը, վորը գրված է XIV դարում: Ձեռագիրն ընդորինակող Պետրոս գրիչը չի հիշատակում «Աշխարհացոյց»-ի հեղինակին, բայց XVIII դարում մի այլ գրիչ, վորն արդեն ծանոթ է յեղել «Աշխարհացոյց»-ի խորենացուն վերագրվելու փաստի հետ, անհրաժեշտ է գտել ավելացնել խորենացու անունը:

XVI—XVII դարերում, յերբ աշխուժանում է առևտրական կապիտալը և սկսում է համեմատաբար ավելի ուշադրություն դարձվել զրական գիտությունների, մասնավորապես աշխարհագրություններ գրելու և ընդորինակելու գործի վրա, հավանական է՝ ընդորինակող գրիչներից մեկն անհրաժեշտ է գտել նշանակել «Աշխարհացոյց»-ի հեղինակը: Բայց ով եր այդ խոշոր գիտնական հեղինակը, վորին կարելի յեր վերագրել «Աշխարհացոյց»-ը և ահա ընդորինակող գրիչը վորոշում է հոգուա խորենացուն, վորովհետև նա յեր ամենամեծ հեղինակություն վայելողը: Այնուհետև սկսում է աշխարհագրությունը ձանաչվել խորենացու հեղինակությամբ և գործ է ածվել վերնագրում նրա անունը:

Հարց է առաջ գալիս՝ չունե՞ր արդյոք «Աշխարհացոյց»-ի նախագաղափար որինակը վորևե վերնագիր, և յեթե ունե՞ր՝ ինչպե՞ս եր նա վերնագրված:

Փորձենք քննել այդ հարցը:

Ձեռագրի մեր բերած «Աշխարհացոյց»-ների վերնագրերից առաջին խմբի վերնագիրն է «Աշխարհագիր»: Այս վերնագիրն առաջին անգամ գործ է ածված Հեթում թագավորի յեղբոր ձեռագրում: Այստեղ, սակայն, ինչպես մենք ասել ենք «Աշխարհացոյց»-ի բերկոգրագիտյի բաժնում, «Աշխարհացոյց»-ի առաջաբանը տեղավորված է վերջաբանի փոխարեն, իսկ «Աշխարհա-

ցոյց»-ը սկսվում է «Բ հատածից», իսկ վորովհետեւ մենք գիտենք, վոր այդ հատվածը, սովորաբար «Աշխարհացոյց»-ներում ունի «Աշխարհագիր» վերնագիրը, ուրեմն՝ այդ վերնագիրը վնչ թե «Աշխարհացոյց»-ի ընդհանուր վերնագիրն է, այլ նրա մի հատվածի: «Բ հատած»-ի վերնագրի մասին խոսք կլինի հետո:

Ձեռագրի յերկրորդ խմբի վերնագիրն է «Տեսակ աշխարհաց և հանգամանք երկրի»: «Աշխարհացոյց»-ների այս խումբը խմբագրվել է Կիլիկյան շրջանում, վոչ շուտ XIII դարից: Այս խմբի «Աշխարհացոյց»-ի տեքստերում ավելացված է Կիլիկիայի տնտեսական աշխարհագրութունը, վորը բացակայում է «Աշխարհացոյց»-ի մյուս որինակներում և կատարված փոփոխութունների համաձայն փոփոխվել է նաև վերնագիրը: Այս վերնագիրը սկսում է դործ ածվել կիլիկյան շրջանում և նախկին «Աշխարհացոյց»-ի վերնագիրը չէ:

Յերրորդ, չորրորդ և հինգերորդ խմբի «Աշխարհացոյց»-ների վերնագիրը փաստորեն միևնույն խմբին են պատկանում: Ձեռագրերի ուսումնասիրութունից յերևում է, վոր այդ խմբի «Աշխարհացոյց»-ների վերնագիրը սկզբում յեղել է «Յաղագս աշխարհագրութեան», հետագայում սրա վրա ավելացվել է «ստոյգ» բառը և դառել է «Յաղագս աշխարհագրութեան ստոյգ», իսկ ավելի ուշ—ավելացվել է «ճմարիտ» ու «Մովսէս Խորենացի» բառերը և դառել «Յաղագս աշխարհագրութեան ստոյգ և ճմարիտ Մովսէսի Խորենացոյց»:

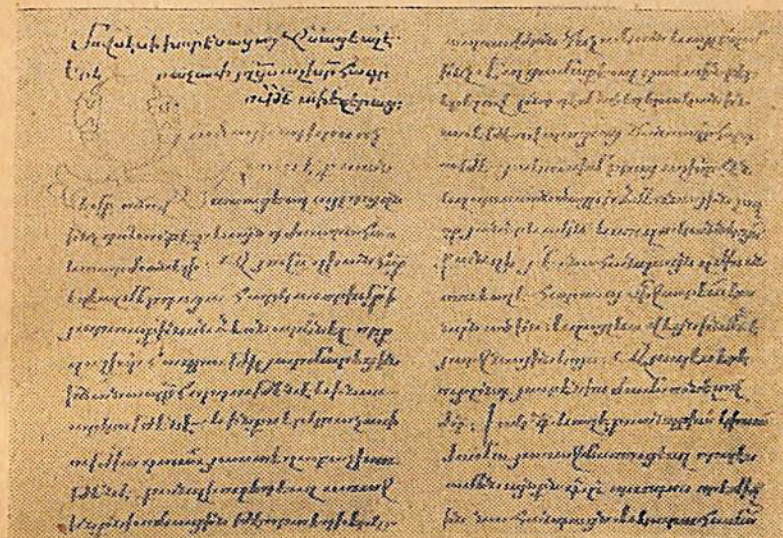
«Յաղագս աշխարհագրութեան ստոյգ» վերնագիրը, պիտի առնել, մեզ հայտնի վերնագրերից ամենահինն է, սակայն այս ևս կասկածելի չէ, վոր «Աշխարհացոյց»-ի վերնագիրը լինի: Այստեղ, հավանական է, վերցվել ու գործ են ածվել «Աշխարհացոյց»-ի տեքստի առաջին յերեք բառերը: «Աշխարհացոյց»-ը, ինչպես հայտնի չէ, սկսվում է «Յաղագս աշխարհագրութեան <ստոյգ> յաստուածային գիրս ոչ ուրեք գտանումք ոճով ասացեալ, այլ դոյզն ինչ դուն Կենտ. հրատ. և՛ 585): Ընդորինակող գրիչներից մեկը, վորը, հավանական է, ձեռքի տակ և ունեցել հնացած այնպիսի մի նախագագափար որինակ, վորի վերնագիրը շնջված կամ պատուված է յեղել, վերցրել է «Աշխարհացոյց»-ի տեքստի յերեք բառերը («Յաղագս աշխարհագրութեան ստոյգ») և դրել վերնագիր: Նման

աղալաղումը մեր հայկական ձեռագրերում մի բացառիկ յերե-
վույթ չե: Անալոգիկ փաստերի մենք շատ ենք հանդիպում
հայկական ձեռագրերում—վերնագիրը չունեցող տեքստերի համար
հաճախ վերցնում և վերնագիր են նշանակում տեքստի առաջին
բառերը: Ժիշտ նման ձևով ել վարվել են «Աշխարհացոյց»-ի վեր-
նագրի հետ:

«Աշխարհացոյց»-ի վերնագրի ճշտման հարցում խոշոր չափով
մեզ ոգնում և այն աղբյուրների վերնագրերի քննությունը,
վորից ոգտվել և «Աշխարհացոյց»-ի հեղինակը: Պապպոս Աղեք-
սանդրացու աշխատությունը, ինչպես հայտնի յե, վերնագրված
և յեղել «Χωρογραφία σελυμενική», իսկ Պողոմնոսինը—«Γεωγραφική
ὁφῳγῳεῖς»: Մեզ համար այստեղ կարևոր և հատկապես Պապպոս
Աղեքսանդրացու աշխատության վերնագիրը, վորից «Աշխարհա-
ցոյց»-ի հայ հեղինակն ոգտվել և մեծ չափով: Նրա վերնագրից
Χωρογραφία բառը—«երկրագրություն» են թարգմանում: Սակայն
հնում այդ թարգմանվել և վոն թե յերկրագրություն, այլ «երկրա-
չափութիւն» (տես Վատիկանի մատենադարանի հայկական ձե-
ռագրաց ֆոնդի թիվ 8 ձեռագիր, թերթ 303^ա: Հմ. «Հանդէս
ամսօրեայ» 1892 թ., եջ 246):

Հետաքրքիրն այն և, վոր դրան նմանվող վերնագրեր ունեն
մեր մատենադարանի Կարապետ գրչի ձեռագիր «Աշխարհա-
ցոյց»-ը (ինչպես և նրանից ընդորինակված Լուսիկ Ագուր գյուղի
գրչագիրը) և նա մեծ չափով ոգնում և մեզ վերնագրի պարզաբան-
ման հարցում: Նրա վերնագիրն և. «Մովսէսի Խորենացույ ասացեալ
և երկրաչափ յաղագս աշխարհագրութեան տիեզերաց», իսկ տեքստն
սկսվում և. «Ձատուռածային գիրս ոչ ուրեք գտանիմք ոճով ասա-
ցեալ» բառերով: Վերնագրում Մովսէս Խորենացու անունը, մենք
արեւն ցույց ենք տվել, վոր ուշ շրջանում են սկսել գործ ածել,
իսկ «Յաղագս աշխարհագրութեան տիեզերաց» տեքստի հետ պիտի
լինի, այլապես տեքստի առաջին նախադասությունը չի ունենա
իր յենթական: Այդպիսի ուղղում կատարելու դեպքում, տեքստը
կկարդացվի. «Յաղագս աշխարհագրութեան տիեզերաց յաստուռա-
ծային գիրս (և վոն թե «զատուռածային» գիրս) ոչ ուրեք գտա-
նեմք ոճով ասացեալ», այսինքն՝ կրոնական գրքերում վոչինչ
չգտանք աշխարհագրության մասին հանդամանորեն ասված:
Այսպիսի ուղղումներ կատարելուց հետո, մենք վերնագրում կու-

նենանք միայն «Երկրաչափ» բառը: Մա հենց, մեր կարծիքով, «Աշխարհացոյց»-ի նախնական որինակի վերնագիրն է հանդիսացել:

Մատենադարանի «Աշխարհացոյց»-ի ընտիր այն որինակը, զորի վերնագրում հիշատակված է «Երկրաչափ».

«Աշխարհացոյց»-ի նախնական վերնագիրը «Երկրաչափ» լինելու փաստը հաստատվում է մեր մատենադարանի մի այլ ձեռագրով: Մեր 4166 թվակիր գրչազիրը, ընդորինակված XIII դարում, պարունակում է մղոնների չափը՝ «Մղոնահամարք երկրաչափութեան» վերնագրով (տես թ. 209): «Մղոնաչափք»-ը, ինչպես ճիշտ նկատել է ակադ. Հ. Մանանդյանը, «Աշխարհացոյց»-ի հավելվածն է հանդիսացել: Այնքան, զորքան մենք գիտենք, զոր «Աշխարհացոյց»-ի հեղինակը «Մղոնաչափք»-ով ցանկացել է «Աշխարհացոյց»-ում արդեն հիշված քաղաքների տարածությունը տալ մղոնական չափով, հետևապես նա «Երկրաչափութիւն» է հասկացել նաև «Աշխարհացոյց»-ի առաջին հատվածը, ուր նույնպես պատմվում է, թե ով է չափել յերկիրը, չափելու համար ինչ գործիքներ են հարկավոր և այլն: Այստեղ կարող է այսպիսի մի

առարկություն լինել, վոր «Աշխարհացոյց»-ի հեղինակը, ինչպես և հին հայկական մյուս մատենագիրները շատ լավ տարբերել են աշխարհագրությունը յերկրաչափությունից: Շատ ճիշտ և, բայց այսօր «Երկրաչափ» վերնագիրը յեղել և վնչ թե ամբողջ աշխատության վերնագիրը, այլ միայն նրա առաջին գլխի: Անանիա Շիրակացին, վորի հեղինակ հանդիսանալու մասին մենք կ'ստենք իր տեղում, իր վնչ մի աշխատության համար չի գրել ընդհանուր վերնագիր: Նրա աշխատությունների առաջին գլուխը տվյալ աշխատության վերնագիրն և: Այսպես՝ նրա թվաբանության վերնագիրն և «Խոստումն աշակերտացն», տիեզերագիտության՝ «Առ խոստացեալն» և այլն: Նույն ձևով ևլ նա վարվել և նաև «Աշխարհացոյց»-ի հետ: Նրա առաջին գլխի վերնագիրն և յեղել «Երկրաչափ», յերկրորդ գլխին՝ «Աշխարհագիր», և այլն: Ի միջի այլոց, յերկրորդ գլխում «Հատած բ»-ն, յեթե միայն ուշ շրջանում մոցված գլխակարգություն չի, պիտի լինի վերնագրից առաջ «Հատած բ—աշխարհագիր», ինչպես Շիրակացու մյուս աշխատությունների գլխակարգությունն և:

Այսպիսով՝ մենք տեսնում ենք, վոր «Աշխարհացոյց»-ի վերնագիրը դարբեր ընթացքում խոշոր փոփոխությունների յե յինթաքվել: Նրա նախնական տեքստի վերնագրում չի հիշատակվել Խորենացու անունը: Այդ անունը դրվել և «Աշխարհացոյց»-ի վերնագրում հետագայում: Միակ հնարավոր վերնագիրը, վոր ունեցել և «Աշխարհացոյց»-ի առաջին գլուխը—«Երկրաչափ»-ն և:

«ԱՇԽԱՐՀԱՅՈՅՑ»-Ի ՏԵԿՍՏՈՒՄ ՆԿԱՏՎՈՂ ԱՂԱՎԱՂՈՒՄՆԵՐԸ

«Աշխարհացոյց»-ի տեքստում նկատվող կրճատումների և այլ տիպի աղավաղումների վրա, Սուքրյանի հրատարակած «Աշխարհացոյց»-ի կապակցությամբ, մասամբ մենք կանգ ենք առել մեր ներկա աշխատության առաջին գլխում: Մենք այնտեղ նշել ենք տեքստում նկատվող այն փոփոխությունները, վորոնք, մեր կարծիքով, կատարվել են նախնական տեքստի համեմատությամբ: Դժբախտաբար, ՀԽՍՀ Պետ. մատենադարանում չգտնվեցավ Սուքրյանի հրատարակած «Աշխարհացոյց»-ի խմբին պատկանող մի այլ ձեռագիր, վորպեսզի հնարավոր լիներ նրա հիման վրա վորոշ համեմատություն կատարել: Նման աշխա-

տանք այժմ հնարավոր ե կատարել համառոտ համարված «Աշխարհացոյց»-ի տեքստի նկատմամբ, վորի խմբին պատկանող ընտիր ընթերցումներ ունեցող մի շարք ձեռագրեր ունենք ՀԽՍՀ Պետ. մատենադարանում: Մենք ի նկատի ունենք հատկապես Կարապետ և Վարդան զբիճների ընդորինակած ձեռագրերը, վորոնք մի շարք տեղերում եյական փոփոխություններ են մտցնում «Աշխարհացոյց»-ի համառոտ համարված տեքստում:

Համեմատական նման աշխատանքը, մեր կարծիքով, անհրաժեշտ ե այն պատճառով, վոր դրա շնորհիվ նախ՝ վորոշ չափով կճշտվի «Աշխարհացոյց»-ի տեքստը և ապա՝ դա զգալի չափով կօգնի մեզ ավելի վստահ մտենալ տեքստի վերլուծմանը՝ նրա հեղինակը գտնելու հարցում:

«Աշխարհացոյց»-ի տեքստում նկատվող աղավաղումները, մեր կարծիքով, յերեք հիմնական խմբի կարելի յե բաժանել— ընդմիջարկություններ, կրճատումներ և տերմինների ու նախադասության փոփոխություններ: Ընդմիջարկությունները և հապավումները մենք գիտավորյալ կերպով ենք աղավաղումների շարքը դասում, վորովհետև ուշ շրջանում նախնական տեքստում կատարած ամեն մի ավելացում կամ կրճատում, ինչպիսի նպատակ ել հետապնդելիս լինեն, փոփոխություն ե նախնական տեքստում, հետևապես աղավաղում ե:

Վենետիկյան Մխիթարյանների հրատարակած «Աշխարհացոյց»-ի տեքստը համեմատելով ՀԽՍՀ Պետ. մատենադարանի ընտիր գրչագրերի հետ, նկատվում են հետևյալ ավելացված բառերն ու նախադասությունները¹, վորոնց վորոշ մասը հավանական ե, ընդմիջարկություններ են:

Ծջ 591. «Իսկ Ուկլիանոս երթեալ ընդ հիւսիսի և դարձեալ ընդ արևելս, առնէ երկու կղզիս մեծամեծս՝ որ կոչին Բրիտանացւոց աշխարհք, և զԹուլիս [մեծ] կղզի՝ որոյ հասարակն յանձանօթ երկիր համաբեալ է» (հմմ. Պետ. մատ. թիվ 582 ձեռ., թերթ 168բ):

Եջ 596. «ԺԲ. Ելլադա առ երի կալով Մակեդոնիոյ ի մէջ պղղագոսացն, ունի փոքր աշխարհս վեց՝ զԵպիռոս, զԱքայիա, զԱտտիկէ, զԵւբիա ապառաժ, [և զԿրիտ մեծ կղզի] և զՊեղոպոնեսոս ցամաք կղզի» (հմմ. Պետ. մատ. թիվ 582 ձեռ., թերթ 172ա):

¹) Ավելացված բառերը և նախադասությունները մենք վերցնում ենք քառակուսի փակագծերի մեջ:

Նշ 600. «Ա. Բիւթանիա, յեւրեց կալով Թադաւորական քաղաքին Կոստանդինուպօլսի: Ունի Բիւթանիա լերինս և գետս, կղզիս և լիճս, և մայրաքաղաքս երիս, զՆիկիա, զՔաղկեդոն, զՆիկոմիդիա. որք ունին ընդ ինքեանս քաղաքս չորեքտասան, և գեղաքաղաքս ծովեզերեայս, և վաճառատեղիս: [Լինի ի Բիւթանիա հող սպիտակ, զոր մանր աղացեալ և ցանեալ ի քանդուկս ի վերայ ցորենոյ՝ ճճի չուտէ]» (հմմ. Պետ. մատ. թիվ 1883 ձեռ.):

Նշ 600. «Ե. Փռիւզիա յեւրեց կալով առանձնակ Ասիոյ և յերի Լիկիոյ, ունի յինքեան աշխարհս երիս, զՊիսիդիա՝ որ ունի մայրաքաղաք զԱնտիոքիա, [ուր ասեն շինեալ զտապանն Նոյի]...» (հմմ. Պետ. մատ. թիվ 582 ձեռ., թերթ 174բ):

Նշ 601. «Զ. Ունորիա յեւրեց կալով Բիւթանիոյ առ երի Փռիւզիոյ մինչև ցՊոնտոս ծովն... և գետ ունի զՊարթենիոս երեքվտակեանն. [յայսմ աղբեր երդնուին դեքն վասն անչափ ցրտուեթեանն]» (հմմ. Պետ. մատ. № 582 ձեռ., թերթ 175ա):

Նշ 608. «Կորճայք յեւրեց կայ Մոկաց առ ասորեստանիւ. գաւառս ունի մետասան. զԿորդուս [զԿորդիս վերին, զԿորդիս միջին, զԿորդիս ներքին], զԱյտուանս...» (հմմ. Վենետ. հրատ. ծանոթ. և թիվ 582 ձեռ.):

Նշ 611. «ԼԱ. Միջագետք յեւրեց կալով Ասորւոց և Եփրատ գետոյ, Ասորեստանիւ առ Դիղաթ գետով... և քաղաքս բազումս [յորոց մի է Ուռնա՝ ուր անձեռագործ պատկերն է փրկչին]» (հմմ. Պետ. մատ. թիվ 1883 ձեռ.):

Նշ 614. «ԼԹ. Արիւք, որ կոչին Դուստի Խորասանք, յեւրեց կալով Մարաց և Պարսից մինչև ի հնդիկս և յերի Վրկանի ծովուն... Լինի հրամուշկ չափտ և ոչ ազնիւ [եւ կղզի մի է հանդէպ Արեւաց ի հնդկաց ծովուն, յորում թզուկք լինին երեքթգէան հասակաւ, որք պատեալամին ընդ խորդուց հաւուց վասն ճարակելոյ նոցա զանդաստանս թզկացն]» (հմմ. Պետ. ձեռ., 1883):

Նշ 614. «Հնդկաստան յեւրեց կալով Արեւաց աշխարհին և յերի Սկիւթիոյ. և են հնդիկք բաժանեալ յերկուս աշխարհս զոր բաժանէ Գանգէս գետ՝ [որ է Փիտոն]...» (հմմ. Պետ. մատ. 582 ձեռ., թերթ 182բ):

Յեւ, վերջապես, Սուբբըյանի հրատարակած «Աշխարհացոյց»-ում կան մի քանի բացահայտ, տեքստի հետ բոլորովին չկապվող ընդմիջարկություններ, վորոնք դարձյալ ապացուցում են յերբորդէ ձեռքի գործողության փաստն այդ տեքստում: Այդպիսի ընդմիջարկություններից կարելի չի նշել.

Եջ 23—24. Սալբրիայի նկարագրությունից հետո. [«Եւ զխոռնկս
սըն ոչ է պարտ միայն ծխել, զի ոչ տայ ազնիւ հոտ. այլ խառնեալ
ընդ այլ՝ յոյժ անուշէ. եւ արժէ լիտրն դահեկան մի. բայց զազ-
նիւն ժողովնն օձք եւ զննն ի բոյնս, ի կտապս իւրեանց, զոր
սպանեալ աւնոեն. եւ ծառք ուստի ծորին՝ բարակք են. ստուարն
լինի որպէս լուծ, ընդ որ մտեալ ճճին ընդ տակն, երթայ ուտե-
լով մինչև ցծայրն՝ դտանէ, եւ ապա մեռանի, եւ թափին խոռնկքն
ի խնամոցն Աստուծոյ»]:

Եջ 41. Պարսկաստանի նկարագրությունից հետո. [«Լինի
տաան գոհարք. Ա. աղար որ վեցդանկեան է, արժէ դրամ քա-
ռասուն. Բ. ոսմիա. Գ. մէշլիա. Դ. անքա. Ե. պարմուշա որ է ան-
գոյն. Զ. պարմուշիտ. Է. հաւթադրամ. Ը. շաշտադրամ. Թ. նոյ-
նադրամ. Ժ. դասադրամաքարթա, զոր մեք անիծ կոչեմք»]:

Հետաքրքիր է, վոր Արաբիայի աշխարհագրության մասում
Սուքրյանի խմբի տեքստն ընդունել է մի ընդմիջարկություն,
վորն ունեն նաև համառոտ տեքստի ուշ շրջանում ընդորինակ-
ված որինակները: Այդ ընդմիջարկությունը հետևյալն է. «եւ
աղբիւր մի, յոր աղբիւր դիքն երգնուին վասն անչափ ցրտու-
թեան» (եջ 39): Համառոտ «Աշխարհացոյց»-ի հնագույն ընդո-
րինակությունները չունեն այս ընդմիջարկությունը:

Սրանով, իհարկե, չի սահմանափակվում ընդմիջարկություն-
ների քանակը: Ընդմիջարկություններ են ընդունել իրենց մեջ,
անկասկած, մեզ հասած «Աշխարհացոյց»-ի այն գրչագրերը, վո-
րոնք մայր են հանդիսացել մեզ հասած գրչագրերի: Բերված ընդ-
միջարկությունները հնարավոր է լինում մատնացույց անել նույն
խմբին պատկանող «Աշխարհացոյց»-ի մեզ հասած հնագույն գրչա-
գրի համեմատության հիման վրա: Յուշյ տալու համար, թե ինչ
խոշոր չափով ընդմիջարկություններ են ընդունում իրենց մեջ
աշխարհագրական բովանդակություն ունեցող ձեռագրերը, մենք
անհրաժեշտ ենք համարում համեմատել իրար հետ Պետ. մատ.
թիվ 5613 ձեռագիրը թիվ 582 ձեռագրի հետ, վորոնք պարունա-
կում են «Աշխարհացոյց»-ի միևնույն խմբի տեքստերը: Թիվ 5613
ձեռագիրը, մոտավորապես յերկու հարյուր տարի ուշ է ընդորի-
նակված թիվ 582-ից: Այդ յերկու ձեռագրերի մի խմբի պատկա-
նող մայրից արտագրվելու փաստն անկասկած է:

«Երկրորդ. Մաւրաւանիա կետ-
առնի սեան. յելից կալով Տին-
գոնեան տարածի ի հիւսիս(ս)իւ
հարաւ կոյս առ շեղ զելիւք: Եւ
զետս ունի ժե, և փոքր լինա Գ, և
լեբինս Ե, քաղաքս բաղում, և
գաւառս Ին, զ(պ)ղինձ փողանոցս
երկրին: Լինի յանս (!) Կինարա-
ռիս, ալսինք(ն) դեղ կարմիր»:

(Թիվ 582, թերթ 183բ)

«Պերորդ. Սկիւթիա է, որ են
Ապախտաբք, ալսինքն թուրք, որք
սկսանին Յաղթ (յԱթլ?) գետ(ոյ)
մինչև ցձենս և էմաւոն լեառն»:

(Թիվ 582, թերթ 182բ)

«Պերորդ. ձենաստան է, յելից
կալով Սկիւթիայ մինչև յԱնձանօթ
երկիրն: Եւ է ձենաստան ընդար-
ձակ լեր դաշտ տարածեալ... արքայն
կոչի ձենբակուր, որ նստի ի քա-
ղաքին Սիւխայ, առ անձանօթ երկ-
րաւ»:

(Թիվ 582, թերթ 183բ)

«Երկրորդ. Մաւրիտան(ի)ա է.
կետ առնի սեան յելից կալով
Տինգոնեան, տարածի ի հարաւայ-
կոյս առ ի շեղ զելիւք: Եւ գետս ունի
ժե, և փոքրայ լինա Գ, և լեբինս Եւ
քաղաքս բաղում, և գաւառս Ին, և
զ(պ)ղինձ փողանոցս երկրին լե-
բինս յանս (!) և ընտիր կինարա-
ռիս, ալսինքն դեղ կարմիր»:

[Մակ, որ կրանէ քամի ի հան-
դընոց մեծ և ահագին որոտ, դոր
լսիմք ի պարզոյ ձայն և որոտ յա-
մառնային ժամանակին»]:

(Թիվ 5613, թերթ 285ա)

Պերորդ. Սկիւթիա է, որ են
ախապտաբք, ալսինքն թուրք [որ
է Սըմըրղանդ, վասն զի թուրքն
և թուրք լեզուն ամենն ի Սըմըր-
ղանդէ տարածէր ի բոլոր աշխարհս,
վասն զի Մահմադն արաբացի էր,
որ է յարանք, թուրք(ք)ն շուտով
հաւատացին նորա կրօնքն և դաշ-
խարհս հեշտ և մոլոր խրատիւ տի-
րեցին և բաղմացան]: Եւ Սկիւթա-
ցոց աշխարհ սկսանի Յաղա դետոյ
[մինչև ի ձենաստան, որ է Պը-
թայիստան, որ է չին: Եւ էմաւոն
լեառն է բարձր և երկայն քան
գամենայն լերունս]:

(Թիվ 5613, թերթ 287ա)

«Պերորդ. ձենաստան է յե-
լից կալով Սկիւթացոց մինչև յԱն-
ձանօթ երկիրն: Եւ է ձենաստան
ընդարձակալիւր դաշտս տարա-
ծեալ... արքայն նոցա կոչի ձենբա-
կուր, որ նստի ի քաղաքին Սիւխայ
(առ) անձանօթ երկրաւ [Եւ է ձե-
նաստան, որ է Պըթայիստան, որ է

¹ Հետաքրքիր և այստեղ «կետ առնի սեան», վորը «Կեսարլինիա»-յի
աղապարդումն և:

չին՝ անշափելի վայելուչ աշխարհ,
զոր բերանովք ոչ կարէ պատմիլ,
վասն զի մարդիք աշխարհին բազ-
մաշէ(ե)ացք և խաղաղասէր, հաւա-
տարիմ. արծաթ և ոսկի անբաւ. և ան-
շափելի բազմաշտաբաժ աշխարհք»]:

(Թիվ 5613, Թերթ 298)

«ԽԴԵՐՈՐԳ. ՄԻՆԱԿԱՆՈՅՆ Է, առ
երի կալով ճննաց, մինչև ցան-
ծանօթ երկիր»:

(Թիվ 582, Թերթ 183բ)

ԽԴ ԵՐՈՐԳ. ՄԻՆԱԿԱՆՈՅՆ Է [որ
ասի ծայր՝ աշխարհիս և բուն
արեւելք, որ ի վերոյ է քանց ԽԹա-
յեստան և մատ է՝ գրախտին]. սա
է առեալ ի ճննաց առ երի կալով
մինչև ցանծանօթ երկիր»:

(Թիվ 5613, Թերթ 288բ)

Յեթն մինք չունենայինք «Աշխարհացոյց»-ի ավելի հնա-
դուն գրչագիր, քան Թիվ 5613 ձեռագիրն և և չկարողանայինք
ճանաչել այդ տեքստում յեղած ընդմիջարկությունները, հաւա-
նական և, այդ ընդմիջարկությունները կովան դարձրած, պիտի
վիճեյինք այն մասին, թե «Աշխարհացոյց»-ը XIII—XIV դարերում
չէ՞ գրված արդյոք:

Թիվ 5613 ձեռագիրն ընդմիջարկություն ընդունելու տեսա-
կետից մի ինչ-վոր բացառություն է: Մենք հատկապես նրա վրա
կանդ առանք այն պատճառով, վոր նա արտագրված և Թիվ 582
ձեռագրի «Աշխարհացոյց»-ի խմբին պատկանող որինակից, հետևա-
պես հեշտ և ճանաչել տեքստում յեղած ընդմիջարկությունները:
Պետական մատենադարանում կան «Աշխարհացոյց»-ի այնպիսի
գրչագրեր, վորոնք ընդմիջարկություն ունեն իրենց մեջ ամբողջ
հատվածներով և գլուխներով: Հատկանշական և, վոր նախնական
տեքստի վրա ուշ չըջանում ավելացրած հատվածների մեծ մասը
սնտրիապաշտական ընդլսթ ունեն: «Աշխարհացոյց»-ի հեղինակն
իր աշխարհայացքով և մտավոր պատրաստությամբ անհամեմատ
բարձր և կանգնած յեղել, քան նրա աշխատությունն արտագրող
ու իրենց կողմից վորոշ հատվածներ ավելացնող ուշ չըջանի միջ-
նադարյան նախապաշարված գրիչները:

«Աշխարհացոյց»-ի տեքստում կատարված յերկրորդ տիպի
աղավաղումները—կրճատումներն են: Սուբբոյանի տեքստի, ինչպես
և Պետ. մատենադարանի ընտիր գրչագրերի՝ վեհեւո. Մխիթա-

ըյաններն հրատարակած «Աշխարհացոյց»-ի տեքստի հետ կատարած համեմատութիւնը ցույց ե տալիս, վոր նախնական բնագրից կըր-
ճատված են բազմաթիւ հատվածներ: Վորպէսզի պարզ լինի կրճատ-
ված այդ մասի արժեքը պատմական գիտութեան համար, մենք
կրեքենք այստեղ Պետ. մատենադարանի թիւ 582 ձեռագրից
Վրաստանի և Աղվանքի աշխարհագրութեան մասը՝ Վենետ. Մխի-
թարյանների հրատարակած «Աշխարհացոյց»-ի համապատաս-
խան հատվածների հետ համեմատելով:

Թիվ 582 գրչագիր

Երեւորդ. Վրդիայ է, այսինքն) Վերք, յելից կալով նգեր առ երի Սարմատիոյ առ Կաւկասաւ մինչև ցԱղուանից սահմանն և հայոց սահ-
մանն առ Կուր գետով: Եւ դաւառք են ի Վիրս այսոքիկ՝ Կաղարջք, Արտա-
հանք, Շաւշեթ, Զաւաղք, Սամսցիւն, Անարա, Թորգով, Աթիսխ, Տառնիսխ, Մանգեղացիոր, (Քուրշափոր), Բող-
նափոր, Թուղք, Կաղառք, Տաշիրք, և Աշաւ, և Գուան, Նտիսխ, Բուղիթ, Կաւկիսխ, Սացիւռմիթ, Խանիսխ, (Յուրաս, Զմա, Բալգալեթ, Կիւսեթ, Երծո, Խերկ, Թիանեթ, Ծուփա, Քեթ, Զեթ, Վեղիս, Յիսեու, Ելգա, Շուշք, Պարուար, Ծոքիոր, Զորոփոր): Եւ քաղաք վրաց Տիփիսեք, Մամշուղէ, Մսիսեթիթա, ուր սուրբ խաչն է: Ունի և բերդս և գետս (և ծովս) լի ձկամբք:

Ի2. Արիան է, այսինքն Աղուանք, յելից կալով վրաց, յելից Ս(մ)արմա-
տիոյ առ Կաւկասաւ մինչև ի Կաս-
բից ծով և ցհայոց սահմանն առ Կուր գետով: Եւ ունի Աղուանք
դաշտս արգավանդս, և գետս բա-
զումս, և եղեգունս հզաւրս, և քա-
ղաքս, և բերդ, և գեղաքաղաք: Եւ
գաւառք են այսոքիկ՝ Նխնի, Բեխ, Քամբէճան, (Հողմաղ), Շաքէ, (Գե-
գաւու), Ոստան, (Սաքանդի), Մարծ,

Վենետ. հրատ.

Երեւ. Վրդիայ, այսինքն է Վերք, յելից կալով նգերայ առ Սար-
մատեաւ, առ Կուր գետով: Եւ գա-
ւառք են ի Վերք այսոքիկ. Կաղարջք,
Արտահան, Շաւշեթք, Զաւախք, Սաս-
ցիսէ, Անարա, Գորովաթիսխ, Տառ-
նիսխք, Մանգեղացիոր, Բուղիշա-
փոր, Բողնոփոր, Թուղք, Կանգարք,
Տաշիր և Աշայի և Գուան, Նրիսխք,
Բուղիդ, Կուսխ, Սացիւռմէթ, Խա-
նիցխ և քաղաք Տիփիս, Շամշուղէ,
Մցիսիթայ ուր խաչն է: Ունի գետս
լի ձկամբք:

Ի2. Աղբանիս, այսինքն է Աղու-
անք, յելից կալով Վրաց առ երի
Սարմատիոյ առ Կաւկասաւ մինչև
ցԿասբից ծովն և ցհայոց սահմանն
առ Կուր գետով: Ունի դաշտս ար-
գաւանդս, քաղաքս և բերդս և գե-
ղաքաղաքս, գետս բազումս, եղե-
գունս հզօրս: Եւ գաւառք են այսո-
քիկ. Նխնի, Բեխ, Քամբէճան, Շաքէ,
Ոստան, Իմարձպան, դաշտ ի Բալա-
սական, և այլ գաւառս ի Հայոց հա-

Պանան, Բաղայ գաւտ, Իրադական,
և այլ գաւառք, զոր ի հայոց հա-
նեալ է՝ Շակաշէն, Գարդմանք, [ուս-
աի Փառնես], Կողք, Աղուէ, [Թուշ-
քատակ, Ուրոստակ, Ռոտպակ,
Մեծ Կուանք, Մեծ Իրանք, Պիանք,
Հաճլանք, Պածանք, Մոխանք, Վա-
կունիք, Փոքր Հաքանք, Սիսախան,
Ռոտաստակ, Բերձորոտ], Աստոտ,
մինչև ի խառնումն Երասխայ ի
Կուր գետ»:

(Թիվ 582, Թերթ 177ր—178ա., հմմ.
Վենետ. հրատ. ծանոթությունը):

Տվյալ հատվածներում կատարված այս հապավումները,
անկասկած, մեծ արժեք են ներկայացնում մեր յեղբայրակից
Վրաստանի և Աղբրեջանի պատմության համար: Նման բազմա-
թիվ հապավումներ կան նաև «Աշխարհացոյց»-ի մյուս հատված-
ներում:

Բացի ընդմիջարկություններից ու կատարված հապավումնե-
րից, «Աշխարհացոյց»-ում կատարվել են մեծ չափով նաև այլ տիպի
աղավաղումներ ու աղճատումներ: Մենք ցանկանում ենք բերել
այստեղ մի քանի որինակ այդ տիպի աղավաղումներից և ցույց
տալ, թե վորքան անհրաժեշտություն և այժմ «Աշխարհացոյց»-ի
գիտական հրատարակություն կատարելը, վորի հարցը շատ ճիշտ
ձևով առաջ և քաշել ակադ. Հ. Մանանդյանը: Բերված առաջին
սյունյակում տալիս ենք Վենետ. Մխիթարյանների հրատարա-
կությունից, իսկ յերկրորդը—Պետ. մատենադ. Թիվ 582 կամ 1883
ձեռագրերից.

Վենետ. Մխիթ. տեխնոլոգի
ստված է

«Արդ վասն զի անհասք դոցա
նդեալ մեր՝ յարտաքինսն հարկաւո-
րիմք ձեռնարկել, որ ու՞ր * զաշխար-
հագրությունն յարմարեցին ի ճա-
նապարհորդութենէ...»¹

(Եջ 585, տող 5—9)

Թիվ 582 և 1883 գրչա-
գրերում

«Այս վասն զի անհասք եղեալ
մեր դոցա՝ հարկաւորիմք ի յարտա-
քինս ձեռնարկել, որ ք զաշխարհա-
գրութիւնն յարմարեցին ի ճանա-
պարհորդութենէ...»

(Թիվ 1883, Թերթ 145ա)

¹ Այն բոլոր հատվածները, վորոնց վրա աստղանիշ և դրված, նրանց
մասին նշումներ կան Վենետ. հրատ. ներքին լուսանցքի ծանոթագրություն-
ներում:

«... Դիողորոս սամէացի պատմէ
մեզ զհնդկաց՝ թէ ի Լիմեռիկոնն
նաւելով յերկիրն՝ ունելով զտաւռոն
միջերկնայի և զպղայիդա ընդ մէջ
Կ ե ո ե ա յ»:

(Եջ 586, տող 7—10)

«ԺԱ. Մակեդոնիա յելից կալով
յուշահան պեղագոսին, առ երի Դադ-
մատիոյ և Թրակիոյ, ի հարաւ թո-
ղով զելլադա՝ Ունի լերինս, վեց,
գետս տասն, գեղս երեսուն,
քաղաքս վեցտասան, ծովս վեց, կըղ-
զին երկու»:

(Եջ 596, տող 12—16)

«Եւ ունի Հայք լերինս անուա-
նիս, և գետս մեծամեծս և մանունս,
և ծովս կս վեց»:

(Եջ 607, տող 1—2)

«... Բարձր Հայք... Ունի և լե-
րինս երկս, էրէս բաղումս, և հաւս
պիտանիս և ջերմուկս և աղտս*, և
դամնայն պարարտութիւն, և քա-
ղաք զԹէոդուպոլիս»:

(Եջ 607, տող 10—17)

«Տուրուբերան... Ունի և գաղպէն
և մեղր և մաշկամիրգ, և սպի-
տակ նաւթ, և երկաթ»:

(Եջ 608, տող 2—3)

«ԻԸ. Ասորիք... ունի... դրունս եր-
կու, և վայրս ընդարձակս և բա-
րիս»:

(Եջ 611, տող 12—13)

«Եւ է Պասրա ամենալից
վաճառօք. և եկը նաւաց ի հընդ-
կաց և յամենայն կողմանց արեւելից»:

(Եջ 612, տող 6—8)

«... Դէողորոս Սամէացի պատմէ
զհնդկաց՝ թէ Դիմեռիկոնն նաւե-
լով յերկիրն՝ ունելով զՏաւռոնն
միջերկնայի և զ(Պ)ղայիդա ընդ մէջ
կիսեայ»:

(Ձ. Թ. 582, Թերթ 165բ)

«ԺԱ. Երորդ... Մակեդոնիա յելից
կալով յուշահան պեղագոսին առ
երի Դադմատիա և Թրակիա ի հա-
րաւ թողով զելլադա՝ նւ ունի Մա-
կեդոնիա լ(եր)ինս 2, և գետս Ժ,
և գաւառս 1, քաղաքս Ժ2, ծովս
2 և կղզիս Դ»:

(Ձ. Թ. 582, Թերթ 171բ)

Եւ ունի Հայք լերունս անուա-
նիս և գետս մեծամեծս մասուն և
ծովակս երկու»:

(Ձ. Թ. 582, Թերթ 178ա)

«Բարձր Հայք... Ունի և լերունս,
երէս բաղումս և հաւս անտանիս և
ջերմուկս և աղս և դայլ պարար-
տութիւնս և քաղաք Կարնոյն»:

(Ձ. Թ. 582, Թերթ 178բ)

«Տուրուբերան... Ունի և գաղպէն
և մեղր և մաշկամիր և սպի-
տակ, նաւթ և երկաթ»:

(Ձ. Թ. 1883, Թերթ 153բ)

«ԻԸ. Ասորիք... ունի... դրունս
երկունս և վայրս ընդարձակս և
բարիս»:

(Ձ. Թ. 582, Թերթ 180բ)

«Եւ Բասրա ամենալից պըտ-
ղովք և եկը հաւաց Հնդկաց և հա-
մենայն կողմանց արեւելից»:

(Ձ. Թ. 1883, Թերթ 155ա)

«ԼԹ. Արիք, որ կոչին Քուստի
Խորասանք... Լինի հրամուշկ չպէտ
և ոչ ազնիւ»:

(Եջ 614, տող 10)

«Ա. Սպանիա... Բովանդակի ի նմա՝
չորս՝ աշխարհս փոքունս, որք
և ունին գաւառս բազումս և քա-
ղաքս, զորս անուամբ յայտնել աշ-
խատութիւն անշահ համարեցաք»:

(Եջ 593, տող 23—26)

«Եւ անուն արեւմտեան կղզոյն
Իբեռնիա. և է զարեհատաձև ճղճըղ-
կէն»:

(Եջ 594, տող 3—5)

«Եւ ունի Թրակիա փոքր աշ-
խարհս հինգ, և մի մեծ՝ յորում
են սկիւււային ազգք՝ քսան և
հինգ...»:

(Եջ 596, տող 7—9)

«Դ. Կիւռնականն... ունի... զան-
գութաբեր երկիրն, և տեղիս ինչ
նորա կերպ գագաւսուտս...»:

(Եջ 597, տող 23—25)

«Եւ ունի Եգիպտոս լերինս եր-
կոսասան, և գուրս երկու շին-
ուածոյս, և լիճս երկու ինք-
նեղս...»:

(Եջ 597, տող 29—31)

«... և մի այլ առանձնակ, որ Տրա-
պոլիս անուանի»:

(Եջ 597, տող 11)

«Քանդի և յեթնէ նահանգէն
դառաջինն տուեալ է հարուստի մի-
ջօրեական գծին, և զայլ ևս զվեցն
ի նմանէ յարջայինն կոյս...»:

(Եջ 586, տող 16—19)

«ԼԹ. Արիք են, որ կոչեն Քուստի
Խորասան... Լինի (ի) նոսա հրամուշկ
թէ պէտքիչ. բայց ազնիւ»:

(Զ. Թ. 1883, Թերթ 156ա)

«Ա. Սպանիա... Եւ ժամանի նա
ի փոքր աշխարհս երկս, որք ունին
գաւառս բազումս և քաղաքս, զոր
անուամբ յիշատակել աշխա-
տութեամբ անշահ համարեցաք»:

(Զ. Թ. 1883, Թերթ 148ա)

«Անուն արեւմտեան կղզոյն Ու-
բառնիա. և նա է զարեհատաձև
ճնճղկէն»:

(Զ. Թ. 1883, Թերթ 148ա)

«Եւ ունի Թրակիա փոքր աշ-
խարհս ե, և մի մեծ՝ յորում են
սկիւււայնոց ազգն ԻԶ»:

(Զ. Թ. 1883, Թերթ 149ա)

«Դ. Կիւռնականն... ունի... զան-
գութաբեր է երկիրն այն. և տեղի
կայ նորա անապատս և գա-
ղանուտս»:

(Զ. Թ. 1883, Թերթ 150ա)

«Եւ ունի Եգիպտոս լերինս ԺԲ,
գուրս Բ շինածոյս Ք ինքն-
եղս»:

(Զ. Թ. 1883, Թերթ 150ա)

«... և մի այլ առանձնական, որ
Տրիպոլիս անուանի»:

(Զ. Թ. 582, Թերթ 172բ)

«Քանդի յեթնէ նահանգացն
զմինն տուեալ է հարուստ միջա-
րեական գծին և զայլ ևս վեցն ի
նմանէ յարուստի ինն կոյս...»:

(Զ. Թ. 582, Թերթ 165բ)

«Ը. Ներքին եթովպիա... Առ որով վաթարակեանք եթովպացիք... Որոց ըստ հիւսիսոյ փրփրեցի ջիւր եթովպացիք...»:

(Եջ 599, տող 3—5)

«Եւ սոցա ի հարաւոյ աշխարհ մի առ անձանօթ երկրաւ, յորում է գազան ինչ՝ կանացի ունեւ ի զգլուխ և ձեռս...»:

(Եջ 599, տող 12—14)

«... և ի ներքոյ սոցա մարդակեր եթովպացիք. յորում գազան ինչ հրաշունչ վարադանման. և սաղամանդր գազան՝ որ նման է կովզի եցի, անցանէ ընդ հուր և շիջուցանէ»:

(Եջ 599, տող 19—22)

«Ժ. Պամփիլիա... Լինի ի նմա խունկ ստիւրակ ի թփոյ ի փոռոյ ի կերուածէ ճճոյ»:

(Եջ 602, տող 2—3)

«Եւ բնակին ի Սարմատիա ազգք բազումք... Փռիք, Շրուանք, Խաւանք...»:

(Եջ 604, տող 11—24)

«... և ունի եգեր փոքր աշխարհս չորս. զՄիւնիսա, զԵռեւի, զԽազիւ, զձանեթ...»:

(Եջ 605, տող 11—12)

«Աւանդեն զԹուլիս կղզի՝ որ մեկնէ՝ զհիւսիսականացն և ծանուցելոյ երկրի իբրև զգետ ըստ լայնութեանն չափ վաթսուն և երեք...»:

(Եջ 585, տող 23—24,

Եջ 586, տող 1—2)

«Քանդի և յեւթնէ նահանդէն զառաջինն՝ տուեալ է հարաւային

«Ը. Ներքին և եթովպիա է... Առ որով վաթարակեանք եթովպացիք... որոց ըստ հիւս(ի)սոյ փոքր և դջիւր և եթովպացիք»:

(Զ. Թ. 1883, Թերթ 150բ)

«... ի հարաւոյ աշխարհ մի առ անձանօթ երկրաւ, յորում գազան ինչ՝ կանացի ունեւ ձեռս»:

(Զ. Թ. 1883, Թերթ 150բ)

«... և ի ներքոյ սոցա մարդակեր եթովպացիք, որ լինի առ նոսա գազան հրաշունչ վարադանման. և սալամանդր գազան, որ նման է կովոյ, որ երթայ մտանէ և անցանէ ի հուր և անցուցանէ զկրակն»:

(Զ. Թ. 1883, Թերթ 151ա)

«Ժերոդ. Պանփիլիա է... Լինի (ի) նմա խունկ ստիւրակ թփոյ միոյ՝ ի կերուածէ ճճոյ»:

(Զ. Թ. 582, Թերթ 175բ)

«Եւ բնակին ի Սարմատիա ազգք բազումք... Փռիք, Ջրուանք, Խաւանք...»:

(Զ. Թ. 1883, Թերթ 152բ)

«... և ունի եգեր փոքր աշխարհս Դ՝ զՄաունիդիս, զեգրեւիկի (Έξοργιστή), զՄազիւ (Λάξοι) և զձանիւ...»:

(Զ. Թ. 582, Թերթ 177ա)

«Աւանդեն զԹուլիս կղզի, որ մեկն է զհիւսիսականացն և ծանուցելոյ երկրի իբրև զգետ ըստ լայնութեանն չափ վաթսուն և երեք...»:

(Զ. Թ. 582, Թերթ 165բ)

«Քանդի յեւթնէ նահանգացն զմինն տուեալ է հարաւայ միջ-

մի ջօրէ տկան գծին...

(Եջ 586, տող 16—17)

«... ի ձեռն երեկոյ աստուղա-
բոն և սկիւթոն գործարա-
նաց...»:

(Եջ 587, տող 12—13)

«... զանծանօթ երկրէ ամէ շրջա-
պատեալ զբնակութեամբ մարդկային
բնութեանս...»:

(Եջ 589, տող 22—24)

«Բայց թէ և է զանծանօթ երկ-
րաւ ծով, կամ շուրջ զանծանօթ
ծովաւ երկիր, մեք որպէս անհաս
եղեալ մեծութեան լոեմք...»:

(Եջ 590, տող 20—23)

«... և դոցա ըստ հիւսիսոյ են
շորս կղզիք հանդէպ Մաւրիտա-
նեայ. և միջոցն որ կոչի Սեփտէ...»:

(Եջ 591, տող 16—18)

«Չորրորդ Հայք... Ունի բերդս և
գետս և լիւրիս և բլւրեղ»:

(Եջ 607, տող 20)

«Վասպուրական... ի նմա գաւառք
են... Անձեացիք, Ատրպատունիք,
Երեթոսիք, Մարդաստան, Ար-
տաղ, Ակէ... Ճուաշ, Ռոտկը ճոս-
նիք...»:

(Եջ 608, տող 22—24, և ջ 609,

տող 1—2)

«Այրարատ... և գաւառք են ի
նմա քսան... Վարաժնունիք, Ռոտան
Դըւնայ՝ մինչ և ցդաշտն Շա-
րուր»:

(Եջ 610, տող 26—28)

«Վերին Եթովպիա... Ունի և
գետաբեր երկիրն և զհսկաբեր և

աւրէ տկան գծին...»:

(Ձ. Թ. 582, Թերթ 165)

«... ի ձեռն երեկեացն աստուի-
դորոն և զսկիւթեռն գոր-
ծատկանացն»:

(Ձ. Թ. 1883, Թերթ 145բ)

«... Ձանծանօթ երկրէ շրջապա-
տեալ զբնակութիւն մարդկային
բնակութեանս...»:

(Ձ. Թ. 1883, Թերթ 146ա)

«Բայց թէ և է զանծանօթ երկ-
րաւն ծով և կամ շուրջ զանծանօթ
ծովաւն երկիր՝ մեք որպէս անհաս
եղեալ մտածութեան լոեմք...»:

(Ձ. Թ. 1883, Թերթ 146բ)

«... և դոցա ի հիւսիսոյ են Դ
կղզիք հանդէպ Մաւրիտանիոյ. և
մի նեղուցն, որ կոչի Սեփտէ...»:

(Ձ. Թ. 1883, Թերթ 147ա)

«Չորրորդ Հայք... Ունի Չորրորդ
Հայք բերդս և գետս, (և) լիւրիս
բլւրեղ»:

(Ձ. Թ. 1883, Թերթ 153բ)

«Վասպուրական... ի նմա գաւառք
են՝ Անձեացիք, Ատրպատունիք
Երոսանթոսիք, Մարդաստան,
Արտաղ, Ակէ... Ճոսաշտոն, Կըր-
ճոսնիք...»:

(Ձ. Թ. 1883, Թերթ 147ա)

«Այրարատ... և գաւառք են նմա...
Վարաժնունիք, Ռոտան, Դունա
քաղաքն, Արածանոյ կողմն
մինչ և ի դաշտն Շարուր»:

(Ձ. Թ. 1883, Թերթ 154բ)

«Վերին Եթովպիա... (Ἡ ὀπὸ
Ἀίγυπτον Αἰθιοπία) ունի և զբա-

զկին ամոմոն արեւր զաւառս:

(ԵՂ 598, տող 22—24)

«Բայց է յիտալիա և այլ աշխարհ Կորսիկա անուն ի Կիւստոս կղզւոյն, չորս հարիւր մղոնաւ շրջապատելով...»:

(ԵՂ 595, տող 7—8)

«... և ունի Ասիա փոքր աշխարհս չորս, զԼիւզիա, զԵւոդիա, զՅոյսս, զԿառիա»:

(ԵՂ 600, տող 20—32)

«Խ. Սկիւթիա, որք են Ապախտարք, այս ինքն թուրք...»:

(ԵՂ 614, տող 15—16)

բեր երկիր և զխնկաբեր և զկին ամոն արեւր զաւառս:

(Զ. Թ. 582, Թերթ 173ա)

«Բայց է յիտալիա համար և այլ աշխարհ մի Կաւ(ր)սիկա անուն ի խոս կղզոյն՝ ն մղոնաւ շրջապատելով...»:

(Զ. Թ. 582, Թերթ 171ա)

«... և ունի Ասիա փոքր աշխարհս Դ զԼիւզիա, զԵւոդիս, Եոնիա (Ղոյն), զԿառիա»:

(Զ. Թ. 582, Թերթ 174բ)

«Խ. Սկիւթիայ, որք են ապախտարք, այսինքն թուրք աստան...»:

(Զ. Թ. 1883, Թերթ 156ա)

Կան նաեւ բազմաթիվ հատուկ անուններ, վորոնք ճիշտ են պահպանւած ՀիՍՏ Մատենադարանի ձեռագիր «Աշխարհացոյց»-ներին հնագուէն որինակներում: Այսպիսի բառերից են որինակ՝ Թանհիս (=Τάνχης վոչ Թի Տոնաւիս), Լուկիա (=Λουκία և վոչ Թի Լիկիա), Տապրորանիա (=Ταπροβάνης և վոչ Թի Տափորանիա), Իուերնիա (=Ίουερνία և վոչ Թի Իբեռնիա), Պիւտիոն-Պեդիոն (=Πυρρόν-Πεδιον և վոչ Թի Պիւտոն-Պեդիոն), Ներս (հնագուէն ձեռվ) և այլն:

Բերված այս ազավազույններից պարզ յերևում է, վոր մեզ հասած «Աշխարհացոյց»-ի տեքստերից վոչ մեկն էլ իդեալական տեքստ չի: Նրանք զգալի փոփոխությունների յեն յենթաբովել ուշ շրջանում, ընդորինակվել են բազմաթիվ անգամ տարբեր գրիչների կողմից, և ամեն մի գրիչ իրավունք է համարել մտցնել իր փոփոխությունները: Իսկ այդպիսի փոփոխություններ կատարվել են վոչ Թի մի տեղում և հնագուէն շրջանում միայն, այլ բազմաթիվ տեղերում և բոլոր ժամանակներում: Այս բոլոր ազավազումները մտել են «Աշխարհացոյց»-ի տեքստի մեջ, արտագրվել են ավելի ուշ շրջանում իրենց համապատասխան տեղերում և շատ շուտ «Աշխարհացոյց»-ի որդանական մաս դառնալու քաղաքացիություն են ձեռք բերել: Հետեապես, «Աշխարհացոյց»-ի այս կամ այն անունը կամ հատվածն անվիճելի

հեղինակի գործ համարելը և այդ մոտեցմամբ «Աշխարհացոյց»-ի տեքստը քննութեան առնելը կարող է տանել սխալ յեզրակացութեան: Անհրաժեշտ է նախ գտել, դուրս հանել հետագայում մոցված բոլոր հավելումները, հնարավորութեան սահմաններում լրացնել կրճատված մասերը, ճշտել աղավաղումները և հետո միայն ուսումնասիրութեան յենթարկել «Աշխարհացոյց»-ի բուն տեքստը:

«Աշխարհացոյց»-ով զբաղվող բանասերների վերոջ մասի հիմնական թերութիւնը, մեր կարծիքով, հենց այն է յեղել, վոր նրանք այդ տեսանկյունով չեն մոտեցել «Աշխարհացոյց»-ի ուսումնասիրութեանը: Հետևանքը յեղել է այն, վոր յերբեմն հասարակ բանի համար սկսվել են հսկայական վեճեր, կատարվել են անչափ հնարավոր յեզրակացութիւններ, վորից, պարզ է, տուժել է առաջին հերթին «Աշխարհացոյց»-ի հեղինակը:

«ԱՇԽԱՐՀԱՑՈՅՑ»-Ի ԳՐԵԼՈՒ ԺԱՄԱՆԱԿԸ

«Աշխարհացոյց»-ի գրելու ժամանակի վերաբերյալ բանասերները հայտնել են իրարից տարբեր չորս հիմնական կարծիք: 1) Մխիթարյաններն «Աշխարհացոյց»-ը համարել են Մովսէս Խորենացու աշխատութիւն՝ Խորենացուն համարելով V դարի հեղինակ: 2) Սեն-Մարտենն «Աշխարհացոյց»-ը համարել է կեղծ (սուտ) Մովսէսի գործ՝ գրված IX դ. վերջերում կամ X դարի սկզբներում: 3) ակադ. Հ. Մանանդյանն «Աշխարհացոյց»-ը համարել է Խորենացու աշխատութիւն՝ Խորենացուն բերելով IX դար է, վերջապես, պրոֆ. Բ. Պատկանյանն «Աշխարհացոյց»-ը համարել է Անանիա Շիրակացու գործ՝ գրված VII դարում: Ժամանակի տարբերութիւնը, ինչպես տեսնում ենք, բավականին մեծ է—V-ից մինչև X դ.: «Աշխարհացոյց»-ի գրելու ժամանակը պարզելու նպատակով փորձենք քննել վերոհիշյալ գիտնականների յուրաքանչյուրի կողմնները: Սկսենք Սեն-Մարտենից:

Սեն-Մարտենն «Աշխարհացոյց»-ի ժամանակի և հեղինակի հարցը մանրամասն քննութեան է առել իր «Աշխարհացոյց»-ի հրատարակութեան և Քրանսերեն թարգմանութեան առաջաբանում (տես Mémoire sur l'époque de la composition de la

Géographie, attribuée à Moïse de Khoren, II, էջ 301—317): նա «Աշխարհացոյց»-ը, ինչպես վերևում ասացինք, համարում է կեղծ Մովսեսի գործ: Այդ կեղծ Մովսեսը, նրա կարծիքով, ապրած պիտի լինի IX դ. վերջում կամ X դարի սկզբներում: Իր աշխատութեան առաջաբանում Սեն-Մարտենը թվում է մի շարք փաստեր, վորոնք, նրա կարծիքով, թույլ չեն տալիս «Աշխարհացոյց»-ը համարել V դարում ապրող Մովսես Խորենացու գործ: Նրա բերած այդ փաստերից վորոշ մասը հիմք են տվել նրան «Աշխարհացոյց»-ի դրելու ժամանակն անգամ հասցնել մինչև X դար: «Նաուզա» գետի, Խերսոնիսի «Խրիմ» և «Շադախ»-ի հիշատակութեան փաստերը, Սեն-Մարտենի կարծիքով, X դարից առաջ հիշատակվել չէին կարող:

Սեն-Մարտենի կովանները քննութեան են առնված մի շարք հայագետ բանասերների կողմից (Ինճիճյան, պրոֆ. Պատկանյան, ակադ. Հ. Մանանդյան և ուրիշները): Նրանք ցույց են տրվել, վոր Սեն-Մարտենի հրատարակած «Աշխարհացոյց»-ի ձեռագիրը պիտալաշատ մի ձեռագիր և հանդիսացել և նրա բերած կովանների զգալի մասը հանդիսացել են ընդմիջարկութուններ: Կոնկրետ այդ նշված է «Նաուզա», «Խրիմ» և «Շադախ» բառերի նկատմամբ: Յեղած կասկածանքներին այսուհետ վերջ տալու համար, մենք անհրաժեշտ ենք համարում Սեն-Մարտենի կովան հանդիսացող վերոհիշյալ յերեք հատվածները համեմատել ՀՄՍՀ մատենադարանի լավագույն գրչագրերից մեկի հետ և ցույց տալ, վոր իրոք նրանք հանդիսացել են ընդմիջարկութուններ:

Սեն-Մարտենի հրատ.

«Գերմանիա, յեւրոյ կալով Գաղղիոյ, առ հիւսիսային Ուկկիանոսիւ, մինչև ցՍարմատացոյ լերինսն, և ցՄանուր գետ, [որ է Յոզու Ռուսաց: Գայ և մտանէ՝ ի Պոնտոս ծովն, և ա մեծ է քան զԾոնալիս]: Ունի Գերմանիա աղգս Խոթն...»:

(Saint-Martin, էջ 336)

«Նւ ունի Սարմատիա աշխարհս փորոշնս՝ և քրիստոնէից զՔեռոսն [Խրիմն, որ է] ցամաք կղզի, և ի հեթանոսաց բազումս»:

(Saint-Martin, էջ 338)

ՀՄՍՀ մատ. գրչագիր.

«Դ—Գերմանիացոցն է՝ յեւրոյ կալով Գալլիոյ առ հիւսիսային Ուկկիանոսիւ մինչև ցՍորմատացոյ լերինսն և ցՄանուր գետ և ունի Գերմանիայ աղգս է...»:

(Թիվ 1883 ձեռ., Թերթ 148բ)

«Նւ ունի Սարմատիա աշխարհս փորոշնս և ի Քրիստոնէից զՔեռոսն ցամաք կղզի. և ի հեթանոսաց՝ բազումս...»:

(Թիվ 1883 ձեռ., Թերթ 149ա)

«Չորրորդ Հայք, յերի կայ Բարձր
Հայոց. և գաւառք են ի նմա ութն.
Խորձէն, Հաշտեանք, Բաղնատուն,
Բաղանովիւք, Ծոփք, (Շաղախ), Հան-
ձիթ, Գորեք, Դէղիկ»:

(M. Saint-Martin, էջ 360)

«Չորրորդ Հայք յերի կայ Բարձր
Հայոց... և գաւառք են ի նմա Ը՝ Հաշ-
տեանք, Խորձէն, Պաղնատուն, Բա-
ղանովիւք, Ծոփք, Հանձիթ, Գորեկ,
Դէղիկ»:

(Թիվ 1883 ձեռ., Թերթ 153բ)

Քառակուսի չափերտները, Սեն-Մարտենի տեքստում, մենք
ենք դրել, ցույց տալու համար նրանց մեջ առնված բառերի ընդ-
միջարկութիւնն լինելու փաստը: Այդ ընդմիջարկութիւններից
առաջին յերկուսը մեկնողական ընույթ ունեն: Ուշ շրջանի ըն-
դորինակող գրիչները՝ ցանկանալով հասկանալի դարձնել իրենց
ժամանակի ընթերցողներին նախկին անունները՝ անհրաժեշտ են
համարել մեկնել նրանք, ցանկանալով ասել, վոր Դանուք գետը—դա
«Յօղու ուռաց»-ն է, իսկ Խերսոնը—«Խրիմ»-ը: Վերջին ընդմի-
ջարկութիւնը, ինչպես պարզվում է, լրացում է:

Հետաքրքիր է այն, վոր ՀԽՍՀ մատենադարանի հին գրչա-
գիր «Աշխարհացոյց»-ներից վնչ մեկը չունեն վերոհիշյալ ընդմի-
ջարկութիւնները: ՀԽՍՀ մատենադարանի ամենավաղ գրված գրչ-
ագիր «Աշխարհացոյց»-ը, ուր հանդիպում են մեզ այդ ընդ-
միջարկութիւնները, 1624 թ. Աստվածատուր գրչի ընդորի-
նակած ձեռագիրն է: Մատենադարանում գտնված դրանից առաջ
ընդորինակված վնչ մի ձեռագիր չունի այդ ընդմիջարկութիւն-
ները:

Այսպիսով, Սեն-Մարտենի կովանները՝ «Աշխարհացոյց»-ը
IX դարի վերջը կամ X դարի սկզբներում ապրող հեղինակի դործ
համարելու խնդրում՝ չեն հաստատվում: Նրա՝ X դարու հասցնելու
հարցում բերած կովանները բացահայտ ընդմիջարկութիւններ են:

* * *

«Աշխարհացոյց»-ի ժամանակի հարցով լուրջ զբաղվել է
ակադ. Հ. Մանանդյանը: Նա՝ ի տարբերութիւն այդ հարցով
զբաղված այլ գիտնականներից, ուսումնասիրել է «Աշխարհա-
ցոյց»-ի վնչ թե մեկ, այլ հրատարակված բոլոր տեքստերը, և իր
յեզրակացութիւնները, մեծ մասամբ, աշխատել է հիմնավորել
նրանց համեմատական ուսումնասիրութեան վրա: Յովաքի յե սա-
կայն, վոր ակադ. Հ. Մանանդյանը ծանոթ չի յեղել ՀԽՍՀ մա-

տենադարանի հնագույն գրչագիր «Աշխարհացոյց»-ների տեքստերի հետ, վորոնք մեծ չափով ոգնում են պարզելու «Աշխարհացոյց»ի հեղինակը, ժամանակը և ոգտագործած աղբյուրները: Այդ բացի համար, անկասկած, մեղավոր և վոչ թե ակադ. Հ. Մանանդյանը, այլ աղբյուրագիտությամբ զբաղվող մասնագետներն ընդհանրապես, վոր վոչ մի տեղեկություն մինչև այժմ չեն հրատարակել մատենադարանում յեղած 36 գրչագիր «Աշխարհացոյց»-ների մասին ու չեն կազմել բանասիրության համար այնքան կարևորություն ունեցող յերկի համեմատական տեքստը:

Ակադ. Հ. Մանանդյանը ուսումնասիրելով «Աշխարհացոյց»-ը, գլխավորապես խորենացու ժամանակի պարզարանման կապակցությամբ, յեկել և այն յեզրակացության, վոր «Աշխարհացոյց»-ը խորենացու աշխատությունն է, և «Աշխարհացոյց»-ի տեքստում յեղած վորոշ տվյալներ ցույց են տալիս, վոր «Աշխարհացոյց»-ի հեղինակը, խորենացին, IX դարի հեղինակ է, Զաքարիա կաթողիկոսի ժամանակակից անձնավորություն: Փորձենք քննել ակադ. Հ. Մանանդյանի կովանները՝ «Աշխարհացոյց»-ի ժամանակի վորոշման հարցում:

1. Ակադ. Հ. Մանանդյանի յեզրակացության հիմք հանդիսացող կովաններից մեկի մասին մանրամասն խոսել և պրոֆեսոր Մարկվարտն իր Eranschahr աշխատության մեջ: Վերջինս սխալմամբ կարծել է, թե Սուքրյանի հրատարակած «Աշխարհացոյց»-ի տեքստը նախնական բնագիրն է, ու քննության առնելով խորասանի շրջանների ցուցակում հիշված «Գճակատան» անունը, յեկել և այն յեզրակացության, թե այդ անունն պղավաղվել է: Նա առաջարկել է այդ ուղղել «Գճակ» և «Ոստան» ձևով: Ապա նա այդ անունների հիման վրա հանել է այն յեզրակացությունը, թե այդ անունների հետ ծանոթ հեղինակը պիտի վոր ապրած լիներ 737 թվից հետո խաքանատի և արևմտա-թուրքերի միջև այդ նույն տերիտորիայում տեղի ունեցած կռից հետո (1): Յեվ պրոֆ. Մարկվարտի բերած ահա այս յենթադրությունը հիմք է ծառայել ակադ. Հ. Մանանդյանի համար: Պրոֆ. Մարկվարտն այս յեզրակացությունը ակադ. Հ. Մանանդյանը համարում է «ուշագրավ» ու «կարևոր փաստ» «Աշխարհացոյց»-ի ժամանակի վորոշման հարցում:

«Աշխարհացոյց»-ի հնագույն որինակների ուսումնասիրու-

Թյունից պարզվում է, վոր «Քուստի Խորասան»-ում հիշվել են վե՛հ թե «Մաշան Գճակստան» շրջանները, վորոնք սխալ համարելով պրոֆ. Մարկվարտը ուղղում է «Մանսան, Գճակ, Ասան» ձևով, այլ «Ման, Շանջակստան»: «Ման»-ը շանջանը—դա Մանսանն է, Իստար-խու հիշած *من سان*-ը, իսկ «Շանջակստան»-ը—դա Շանջանն է,

պարսկական *شیرجان* Սերեոսի հիշած «Ջրեջան»-ը (տես «Սերեոսի եպիսկոպոսի Պատմութիւն», Արմֆանի հրատարակություն, հջ 61):

Մարկվարտի յեզրակացությունը, ինչպես տեսնում ենք, չեն հիմնավորվում «Աշխարհացոյց»-ի հնագույն տեքստի տվյալներով: Մատենագրական նոր փաստերով, յեթե անգամ հակառակը պարզվեր, այսինքն հաստատվեր Մարկվարտի առաջարկած ուղղումը «Գճակ» և «Ասան» ձևով և այդ շրջանների թվարկումը մեզ հանգիստը «Աշխարհացոյց»-ի «Քուստի Խորասան»-ի շրջանների շարքում, այնուամենայնիվ, Մարկվարտի յենթադրությունը կընար բռնաձիգ մի յենթադրություն, վորովհետև Մարկվարտը չեր կարող վե՛հ մի փաստով ապացուցել, վոր այդ շրջաններն իրենց հին անուններով 737 թվից, այսինքն Խաքանաթի և արևմտաթուրքերի միջև տեղի ունեցած կռիվից առաջ չեյին կարող հիշատակվել ու 737 թվից հետո ապրող հեղինակը միայն պիտի ծանոթ լիներ դրան: Այսպիսով, ակադ. Հ. Մանանդյանի՝ պրոֆ. Մարկվարտից վերցրած այս կովանը, հնագույն ձեռագրերի տեքստով չի հաստատվում:

2. Վենետիկյան համեմատական հրատարակության մեջ, Յեվրոպայի աշխարհագրության բաժնում, Ֆլաանդացիների մասին կա հետևյալ հիշատակությունը. «Գաղղիոս... Ունի քաղաքս և ազգս բազումս և հզորս, և դադգն Փռանդայ: Լինի ի նմս գոմէշ սպիտակ և սպանող» (Վենետ. հրատ. հջ 594, տող 15—18): Ակադ. Հ. Մանանդյանը հիմնված ֆրանկների մասին յեղած այս հիշատակության վրա, յենթադրում է, վոր ֆրանկները վորպես հզոր ազգ կարող եյին հիշատակվել IX դ. կարլոս Մեծի ժամանակ, հետևապես «Աշխարհացոյց»-ը գրվել է այդ ժամանակ: Ֆրանկները, ինչպես հայտնի յե, — գրում է ակադ. Հ. Մանանդյանը, — արաբների դեմ հաղթական կռիվներ եյին մղել Սպանիա-

յում Կարլոս Մեծի ժամանակ (768—814 թ.): Նույն այս Կարլոս Մեծը բարեկամական հարաբերություններ և ունեցել Հարուն ալ-Ռաշիդի հետ: Հավանական և ըստ այսմ, վոր «Աշխարհացոյց»-ը գրված պիտի լինի հենց այս ժամանակաշրջանից հետո, այսինքն՝ իններորդ դարում» (տես «Խորենացու առեղծվածի լուծումը», հջ 83):

Ֆրանկների մասին յեղած այս հիշատակությունը, մեր կարծիքով, ճիշտ չի մեկնաբանված ակադ. Հ. Մանանդյանի կողմից: Այդ հիշատակության մեջ վնչ թե ֆրանկներն են «հօր» հիշատակված, այլ Գալլիայի ժողովուրդներն ընդհանրապես: Այդ տեքստը պիտի հասկանալ այն ձևով, վոր Գալլիայում կան բազմաթիվ և հօր ազգեր, Գալլիայում ապրում են նաև ֆրանկները: Ֆրանկները նման ձևով են հիշատակված նաև ՀԽՍՀ մատենադարանի հնագույն «Աշխարհացոյց»-ներում: Որինակ՝ թիվ 2748 ձեռագրում կարդում ենք. «Գալլիա... Ունի քաղաքս և ազգս բազումս և հզաւս. և զազն ֆռանգաց: Լինի ի նմա գոմէշ սպիտակ և սպանող» (թերթ 223ա): Այստեղ, ինչպես տեսնում ենք, Գալլիայի «հօր» ազգերի հիշատակությունը միջակետով բաժանվում է ֆրանկների հիշատակությունից: Մատենադարանի «Աշխարհացոյց»-ների վորոշ որինակներում հանդիպում ենք այնպիսի ձևակերպումների, յերբ «հօր» են հիշատակված վնչ թե Գալլիայի ժողովուրդներն ընդհանրապես, կամ ֆրանկները, այլ—գոմեշները (տես 54 հջի նկարը): Այսպես, թիվ 582 ձեռագրի «Աշխարհացոյց»-ում կարդում ենք. «Եւդ. Գաղղիոս... ունի և քաղաքս, և ազգս բազումս. ազգն ֆռանկ լինի նմա, և հօրս գոմէշ սպիտակ և սպանող» (տես թիվ 582, թերթ 170բ): Նախադասության այս կառուցվածքն ուղղելով ՀԽՍՀ մատենադարանի թիվ 1883 ձեռագրի «Աշխարհացոյց»-ի համապատասխան հատվածով, ստանում ենք հետևյալը. «Գաղղիոս ունի քաղաքս և ազգս բազումս և ազգն ֆռանգաց. լինի ի ն[մ]ա գոմէշս հօրս, <որ է> սպիտակ և սպանող զազան»: «Սպիտակ ցուր» ասելով («Աշխարհացոյց»-ի հեղինակն ի նկատի յի ունեցել վայրի ցուրը, 35ՃԲ-ը): Դժվար է, իհարկէ, համոզված պնդել՝ թե այս նախադասություններից վնրն է նախնականը, սակայն կասկած չինել չի կարող, վոր յերկու դեպքում ել ֆրանկները չեն, վոր «հօր» են հիշատակված, ուստի և ակադ. Հ. Մանանդյանի այս կռվանը ևս չի հիմնավորվում:

3. Ակադ. Հ. Մանանդյանը վիճելով պրոֆ. Պատկանյանի հետ արաբների նվաճումների հարցի շուրջ, պնդում է, վոր «Աշխարհացոյց»-ը գրելու ժամանակ արաբների նվաճումների հետևանքով Առաջավոր Ասիայի վիճակում արդեն կատարվել էյին տերիտորիալ փոփոխություններ: «Աշխարհացոյց»-ի մեջ,—ասում է նա,—կան ակներև նշաններ այն փոփոխությունների, վոր առաջ էյին յեկել արաբական տիրապետության ժամանակ. որինակ՝ «Աշխարհացոյց»-ում հիշատակված է Բասրա քաղաքն «ամնալից վաճառօք» (Մ. 612,7), Կուֆա կամ Ակոդա քաղաքը՝ իբր «բնակեալ բանակ տաճկաց» (Տ, 38,16), «Արուստտան, որ կոչի Ասորեստան՝ այսինքն Մուժղ» (=Մոսուլ, տես Մ. 613,8 և այլն) (տես «Խոր. առեղծվածի լուծումը», էջ 78—79):

Ակադ. Հ. Մանանդյանի բերած այս կովանները նույնպես մատենագրարանի հնագույն «Աշխարհացոյց»-ների ուսումնասիրությամբ չեն հաստատվում: Ամենից առաջ պարզվում է, վոր Բասրա քաղաքը հիշատակված է յեղելվո՞չ թե «ամնալից վաճառօք», այլ «ամնալից պողոտք»: Այսպես, թիվ 1883 ձեռագրի «Աշխարհացոյց»-ում գրված է. «եւ է Բասրա ամնալից պողոտք» (թերթ 155ա): Ուրեմն Բասրա քաղաքը վորպես վաճառատեղի «Աշխարհացոյց»-ում չի հիշատակվել, հետևապես ակադ. Հ. Մանանդյանի այս կովանը ևս չի հիմնավորվում:

Սուբրյանի տեքստից բերված հիշատակությունների վրա մենք կանգ չենք առնի, վորովհետև չկան այնտեղ այնպիսի փոստեր, վորոնք VII դարի յերկրորդ կեսից ուշ շրջան բերելու փոստեր հանգիստանային: Ինչ վերաբերում է Ասորեստանի «Մուժղ» կոչվելուն, մենք կարծում ենք, այս ևս ընդմիջարկություն պիտի լինի: Նախնական տեքստում, հավանական է, յեղել է «Արուստտան», վոր կոչի Ասորեստան», իսկ հետագայում ընդորինակող գրելը ցանկանալով մեկնել աշխարհագրական հին անունը նորով, ավելացրել է իր ժամանակի անունը—«Արուստտան, որ կոչի Ասորեստան» [այս իմքն Մուժղ]:

4. Ակադ. Հ. Մանանդյանը ցանկանալով ապացուցել «Աշխարհացոյց»-ի արաբական շրջանում գրվելը, բերում է մի շարք բառեր, վորոնք, յենթադրում է, թե արաբերեն բառեր են և ապացուցում են այն մասին, վոր «Աշխարհացոյց»-ը գրվել է այն ժամանակ, յերբ Հայաստանը նվաճվել էր արաբների կողմից և

Ակադ. Հ. Մանանդյանի բերված այդ բառերի քննությունից պարզվում է, վոր դրանցից վոչ մեկն էլ արաբական բառ չէ: «Մաղապ» բառը (հնագույն ձևով «Մալապ») — դա հունական *μαλάβαθρον*-ն է (տես *Патканов, Арм. География, стр. 57*): «Բալասան»-ը — *βαλσαμον*-ն է (տես *Патканов, Арм. география, стр. 57*): Ինչ վերաբերում է «Աղխունա» և «Դհունահունար» բառերին, ապա դրանք առանձին բառեր չեն, այլ յերկրորդը առաջինի աղավաղված ձևն է (տես *Վենետիկյան հրատարակության «Աշխարհացոյց»-ի* եջ 612) և նրանց ճիշտ նշանակությունը կամ ինչ լեզվով լինելը պարզված չէ: Պատկանյանը և այլ բանասերներ կարծում էյին, թե այդ բառը աղավաղված է «Ախունա» բառից, սակայն մեր ստուգումից պարզվեց, վոր հին «Աշխարհացոյց»-ներում գործ էածված դարձյալ նախկին «ախունա» ձևով, վորը, կարծում ենք, արաբական չէ: Այսպիսով, պարզվում է, վոր «Աշխարհացոյց»-ի տեքստից ակադ. Հ. Մանանդյանի կողմից մատնացույց արված բառերից վոչ մեկն էլ արաբերեն չէ ու «Աշխարհացոյց»-ն ուշ շրջան բերելու հարցում նրան արգունանալու ծառայել չեն կարող:

5. Վերջապես, մի այլ կարևոր փաստ, վորը կովան է հանդիսացել ակադ. Հ. Մանանդյանին «Աշխարհացոյց»-ի ժամանակը վորոշելու հարցում — դա Բասրա և Ակոդա քաղաքների հիշատակությունն է «Մղոնաչափք»-ում:

Հնագույն «Աշխարհացոյց»-ներին կից պահված «Մղոնաչափք»-երի ուսումնասիրությունից պարզվում է սակայն, վոր Բասրա և Ակոդա քաղաքների հիշատակությունն ընդմիջարկություն է: Այդ շատ պարզ յերևում է հատկապես ՀՊՄ մատենագրանի թիվ 582 ձեռագրի «Մղոնաչափք»-ից, վորի վրա գեռմենք կանգ կառնենք իր տեղում: Ակադ. Հ. Մանանդյանի՝ ՀՊՄ մատենագրանից ստացած 971-թվի գրչությունը «Մղոնաչափք»-ը չնայած ՀՊՄ մատենագրանի հնագույն գրչագրերից է, բայց խմբագրված տեքստ է: Այդ տեքստում ավելացվել են արաբական շրջանում գործող առևտրական մագիստրալի այնպիսի նոր ուղղություններ, վորոնք չեն յեղել հնում և նշված չեն յեղել նախնական տեքստում:

Այսպիսով, քննությունը պարզում է, վոր «Աշխարհացոյց»-ն IX դ. յերկրորդ կիսում գրելու վերաբերյալ ակադ. Հ. Մանանդյանի մեջ բերած կովանները չեն հիմնավորվում:

Հարց. Եւ առաջ գալիս, ապա յի՞րը եւ գրվել «Աշխարհացոյց»-ը: Զի՞ կարելի արդո՞ք դա հինգերորդ դարի աշխատութիւնն համարել, ինչպէս ընդունւած եւ յեղել վնաստիկցիներէ կողմից: Մատենադարանի ձեռագրերի ուսումնասիրութիւնից պարզվում է, Վոր վնչ, «Աշխարհացոյց»-ը 5-րդ դարի աշխատութիւնն չի կարելի համարել: «Աշխարհացոյց»-ի հնագույն որինակների տեքստում անգամ կան մի շարք այնպիսի փաստեր, վորոնք ցույց են տալիս, Վոր «Աշխարհացոյց»-ը գրվել եւ ուշ շրջանում: Գլխավոր փաստը, Վոր մատնացույց եւ արել պրոֆ. Պատկանյանը «Աշխարհացոյց»-ի V դարից հետո գրելու վերաբերյալ, — դա «Աշխարհացոյց»-ի առաջարկում, նրա հեղինակի կողմից յերկու տեղ, Կոստանդին Անտիոքացու «Քրիստոնեական տեղագրութիւն» աշխատութիւնից վորպէս աղբյուր ոգտվելու փաստն եւ: «Եւ ոչ միայն զայրեցեալ քօտեաւն ասեն զՈւկիանոս, այլ եւ զամենեայն իսկ երկրաւ շուրջ գոլ. զոր եւ Կոստանդինոս Անտիոքացի ի Քրիստոնէական տեղագրութեան ասէ յաղագս տապանին անցանելոյ յարեւելեան երկրէն առ մեզ ի մէջս կոյս» (Վնեստ. հրատ., եջ 589): Մեզ հայտնի յե, Վոր հեղինակի հիշատակած Կոստանդին Անտիոքացին (Косьма Индикоплевст) ապրել եւ VI դարում. պարզ եւ, Վոր V դարում ապրած հեղինակը չեւ կարող վորպէս աղբյուր ոգտագործել VI դարում ապրած հեղինակի աշխատութիւնն:

«Աշխարհացոյց»-ի տեքստում Արեւմտյան Հայաստանը հիշվում եւ բաժանված չորս մասի — Առաջին Հայք, Յերկրորդ Հայք, Յերրորդ Հայք եւ Զորրորդ Հայք: Այդ բաժանումը, ինչպէս հայտնի յե, կատարված եւ VI դարի կեսերում Հռոմիւնիանոս կայսեր կողմից: Պարզ եւ, Վոր V դարում ապրած հեղինակը չեւ կարող ծանոթ լինել եւ իր աշխատութիւն մեջ արձանագրել այդ բաժանումը:

«Աշխարհացոյց»-ի տեքստում, Արեւելքը նկարագրելիս, հեղինակն արարներին հանգիստ բնակեցնում եւ իրենց յերկրում, իրարից դեռ անջատված վիճակում գտնվող յերեք Արարիաներում՝ նշելով այդ Արարիաների յուրաքանչյուրի սահմանը. «Լ. Ապառաժ Արաբիա յեւրից կալով Եգիպտոսի եւ արեւմտեան ճիւղ Կարմիր ծովուն՝ ընդ որ անցն Իսրայէլ, յերի կալով Ասորեոց եւ

Հրէաստանի» (Վենետ. հրատ., էջ 611), «Լ.Մ. Անապատ Արաբիա
յերի կայ միջադեպաց ըստ հիւսիսոյ, յիւրից կալով ապառաժ Արա-
բիոյ և ի մտից խուժաստանի» (Վենետ. հրատ., էջ 612), «Լ.Մ. Եր-
ջանիկն Արաբիա յերի կալով անապատ և ապառաժ Արաբիոյ՝
մտանէ ընդ մէջ խորշից Կարմիր ծովուն որպէս ցամաք կղզի»
(Վենետ. հրատ., էջ 612): Հայաստանի և Մերձավոր Արեւելքի շրջ-
ջանները «Աշխարհացոյց»-ում նկարագրվում են նախաարարական
վարչական բաժանմամբ: «Աշխարհացոյց»-ի հեղինակը, պարզ է,
վոր չի տեսել արաբական նվաճումները, ավելի ճիշտ, նա ապրել
է այն ժամանակ, յերբ արաբները նոր էլին դուրս յիկել իրենց
յերկրից և նրանց գերիշխանությունը հաստատուն հիմքեր դեռ
չեր ստեղծել, դեռ մնում էր նախկին բաժանումը:

«Աշխարհացոյց»-ի ժամանակի վորոշման հարցում մենք ան-
հրաժեշտ ենք համարում բանասերների ուշադրությունը հրավի-
րել մի կարևոր փաստի վրա, վորը, մեր կարծիքով, եյական նշա-
նակություն ունի «Աշխարհացոյց»-ը գրելու ժամանակի պարզ-
ման հարցում—դա Ղեվոնդ պատմիչի «Աշխարհացոյց»-ից ոգտվելու
փաստն է: Ղեվոնդի պատմության մեջ կան հատվածներ, վորոնք
պարզ ցույց են տալիս, վոր նա ոգտվել է «Աշխարհացոյց»-ից:
Ղեվոնդի՝ «Աշխարհացոյց»-ից ոգտվելու այս փաստն ակնբախ է
հատկապէս «ԼԱ» (31) գլխում: Անհրաժեշտ ենք համարում բերել
այստեղ Ղեվոնդի պատմությունից ու «Աշխարհացոյց»-ից համա-
պատասխան այդ հատվածներն ու համեմատել իրար: «Աշխարհա-
ցոյց»-ի տեքստում յեղած շրջանների անունները մենք շատ տն-
նշան փոփոխությամբ դասավորում ենք այն կարգով, ինչպէս
Ղեվոնդի պատմության մեջ է:

Թիվ 582 ձեռագիր

«... և թագաւորն հիւսիսոյ է խա-
կանն, որ է խաղրաց տէր, և Դշխոյն
թագուհի է խաթուն, որ է կին խա-
կանայ...»

ԻԶ.Աղբիւրն է, այսինքն Աղու-
անք... ունի Աղուանք՝ Բաղաց, Ու-
տան, Մարծ, Պանան, խաբանդի, Գե-

Ղեվոնդի պատմությունից.

«...Ենզիտ յղէր դեսպան առ արքայն
հիւսիսոյ, որում խաբանն կոչէին... և
հաւանեալ արքայն խաղրաց՝ տայր
զքոյրն իւր նմա կնութեան, որում
անունն էր խաթուն...»

...առնուին բազում դաւառս զՀէջար,
զԲաղա, զՈստանի, զՄարդպանեան,
զՀաբանդ, զԳեղաւու, զՇաքէ, զԲեխ,

գաւու Շաքէ, Բեխ, Եխնի, Քամբէ-
ճան, Հողմաղ, դաշտն Իրադականն:

ղննի, զԿամբէխճան, զճողմաղ, Այ
գաւառք աշխարհին Աղու անից: Առին
և զցանակալի դաշտն Բաղասական...:

Եւ գաւառք են ի Վիրս աշտո-
քիկ՝ Շուշք, Քուէշփոր, Չելթ, Ծու-
փա, Քեթ, Վեղիս Յիխէքու, Թիանէթ,
Խերկ:

(Ա 528 թերթ 177բ)

«...Առին և յաշխարհէ իշխանու-
թեանն Վրաց գաւառս եօթն, զՇուշք,
զՔուէշփոր, զՉելթ, զԾուքէթ,
զՎեղիս, զԹիանէթ և զԵրկոյ:

(Ղեվոնդ, Էջ 131—132):

Տարբերությունները, ինչպես տեսնում ենք, աննշան են.

Քաղաց—Քաղա
Ոստան—Ոստանի
Մարծ, Պանտան—Մարգպանեան
Խաբանդի—Հաբանդ
Գեգաւու—Գեղաւու
Շաքէ—Շաքէ
Բեխ—Բեխ
Եխնի—Խննի
Քամբէճան—Կամբէխճան
Հողմաղ—Խողմաղ

դաշտն Իրադական — դաշտն
Բաղասական

Շուշք—Շուշք
Քուէշփոր—Քուէշփոր
Չելթ—Չելթ
Ծուփա Քեթ—Ծուքէթ
Վեղիս Յիխէքու—Վեղիս
Թիանէթ—Թիանէթ
Խերկ—Երկ:

Նկատվող տարբերությունները զբնական բնույթ ունեն:
Գրչական նման աղավաղումները սովորական փառս են բոլոր հնա-
գույն ձեռագրերում, լինեն այդ հին հայկական, հունական, արա-
բական, թե ուրիշ մեկը: Վերև բերված բառերի համեմատություն-
ների պարզ յերևում է, վոր Ղեվոնդն ոգտվել է «Աշխարհացոյց»-ից:
Ղեվոնդի «Աշխարհացոյց»-ից ոգտվելու փաստն այնքան է ակն-
բախ, վոր մենք ավելորդ ենք համարում բերել Ղեվոնդի պատ-
մության մեջ ոգտագործած «Աշխարհացոյց»-ի մյուս հատվածները:
Ղեվոնդի «Աշխարհացոյց»-ից ոգտվելու այս փաստը պարզ
վկայում է, վոր Ղեվոնդի ժամանակ «Աշխարհացոյց»-ն արդեն
գրած, պատրաստ մի աշխատություն էր, այլապես Ղեվոնդը
չէր կարող ոգտվել նրանից: Մեզ հայտնի յե, վոր Ղե-
վոնդն իր պատմությունը գրել է Բագրատունիների նշանավոր
իշխանի, Շապուհի պատվերով (8-րդ դարի յերկրորդ կիսում), պարզ
է ուրեմն, վոր «Աշխարհացոյց»-ը 8-րդ դարից ուշ գրված լինել

չեր կարող. այս փաստը միանգամայն հերքում է խորենացուն, ինչպես և «Աշխարհացոյց»-ի հեղինակի 8-րդ դարից ուշ բերող բանասերների բոլոր կռիւները: Պարզ է դառնում, վոր Ղեվոնդի ժամանակ (8-րդ դարի յերկրորդ կիսում) «Աշխարհացոյց»-ն արդեն գրված էր և Ղեվոնդն ոգտվել է այդ աշխատությունից:

Վերև բերված փաստերը մեզ հաստատուն հիմք են տալիս պնդելու, վոր «Աշխարհացոյց»-ը գրված է VII դարում, Հայաստանն արաբներից դեռ չնվաճված ժամանակ:

«ԱՇԽԱՐՀԱՅՈՅՑ»-Ի ՅԵՎ ԽՈՐԵՆԱՅՈՒ «ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ
ՀԱՅՈՅ»-Ի ԲՆՈՐՈՇ ԴԱՐՁՎԱԾՔՆԵՐԸ

«Աշխարհացոյց»-ը խորենացուն վերագրող բանասերների մոտ ուշադրության հատուկ առարկա յեն հանդիսացել «Աշխարհացոյց»-ի և խորենացու «Պատմութեան» տեքստերում նկատվող վորոշ բառերի և դարձվածքների նմանությունները: Դրա վրա հատկապես ծանրացել է ախադ. Հ. Մանանդյանն իր «Խորենացու առեղծվածի լուծումը» աշխատության մեջ: Նա քննելով խորենացու «Պատմութեան» և «Աշխարհացոյց»-ի տեքստերում գործածված լեզվի ու շարադրման ձևի վորոշ առանձնահատկություններ, յեկել է հետևյալ յեզրակացության. «Խորենացին իբրև պատմագիր ունի, ինչպես հայտնի յե, հետաքրքիր առանձնահատկություններ, վորոնցից զուրկ են մյուս հայ պատմագիրները: Խորենացին հիշում ու քննադատում է, սովորաբար, իր գործածած աղբյուրները: Պատմական անցքեր նկարագրելիս նա անտարբեր արձանագրող չէ, այլ նաև այդ անցքերը լուսաբանող ու գնահատող» (եջ 67): Ախադ. Հ. Մանանդյանն այնուհետև թվում է այն բոլոր դարձվածքները, վորոնք հատուկ է նա համարում վերև հիշված խորենացուն և համոզված հայտարարում, վոր դրանք «գրեթե չեն հանդիպում մյուս մատենագիրների մոտ» (եջ 68): Այդ նմանություններն ախադ. Հ. Մանանդյանի կարծիքով այնքան կարևոր են և ծանրակշիռ «Աշխարհացոյց»-ը խորենացու հեղինակությանը պատկանելու հարցում, վոր իր կատարած համեմատությունից հետո «Աշխարհացոյց»-ի հեղինակի հարցը նա համարում է վերջնականապես լուծված. «Արդ՝ նոր այս դիտողություններն այնքան կարևոր են և ծանրակշիռ, վոր կարող ենք, ինձ թվում

ե, «Աշխարհացոյց»-ի հեղինակի խնդիրը համարել վերջնականապէս պարզված: «Աշխարհացոյց»-ի հեղինակն է, անտարակույս, Մովսէս Խորենացին, և Վենետիկի Մխիթարյաններն այդ կետում կատարելապէս իրավացի յեն» (եջ 74):

Հեղինակի վերոշման խնդրում, անկասկած, վերոշ նշանակութիւն ունեն բառերի և դարձվածքների նմանութիւնները: Բառեր ու դարձվածքներ կան, վերոնք հատուկ են այս կամ այն դարաշրջանին և այդ դարաշրջանում ասլորող առանձին հեղինակների: Անհրաժեշտ է, անպայման, ուսումնասիրութեան մեջ ոգտադործել լեզվական համեմատութեան տվյալները: Նրանք խոշոր համով ոգնում են մեզ պարզելու ուսումնասիրվող աշխատութեան հեղինակին: Սակայն լեզվական ուսումնասիրութեանից ստացած տվյալները, մեր կարծիքով, անպայման պիտի կապակցվեն մատենագրական կոնկրետ հիշատակութեանների հետ, կամ, գոնե, հիմնավորվեն կողմնակի փաստերով, այլապէս լեզվական ուսումնասիրութեանից միայն հանված յեզրակացութեանները կարող են միակողմանի լինել: Լեզվական ուսումնասիրութեան կատարելու ժամանակ չպիտի մոռանալ նաև մի կարևոր հանգամանք, վոր հնագույն շրջանում գրված մի շարք աշխատութեաններ, վորոնց թվում նաև «Աշխարհացոյց»-ը, գործ են ածվել վորպէս դասագրքեր, նրանց վրա դաստիարակվել և մի ամբողջ սերունդ, ստեղծվել և շկոյա, և միանգամայն հնարավոր եր, վոր այդ շկոյալով անցած այս կամ այն անձնավորութեան ճիշտ նման բառերով ու դարձվածքներով կրկներ իր ուսուցչին: Զպիտի մոռանալ նաև այն հանգամանքը, վոր հնագույն շրջանից մեզ հասած հայկական մատենագրերի մեծ մասը խմբագրման և յենթարկվել ուշ միջնադարում՝ ժամանակակից սոցիալական պատվերի ու պահանջի համաձայն: Այդ յերեւում է՝ Կորյունի, Շիրակացու, Սոկրատի և այլ հեղինակների տեքստերից: Ուշ շրջանում ընդորինակող կամ խմբագրող հեղինակն իր բառերով ու դարձվածքներով ուղղումներ և մտքեր և՛ հաճախ համանման կամ տարբեր մի շարք աշխատութեաններում, այնպէս վոր, առանձին բառերի և դարձվածքների հիման վրա հանած յեզրակացութեանները, վորոշ դեպքում, կարող են խաբուսիկ լինել: Հայկական մատենագրութեամբ զրադվող վորոշ ուսումնասիրողների հիմնական սխալը, մեր կարծիքով,

հենց կայացել և նրանում, վոր նրանք իրենց յեզրակացությունները ծանրութեան կենսորոնը դարձրել են հենց լեզվական ֆորմալ նմանությունները, վորոնք, անկասկած, պիտի բերեյին և բերել են նրանց սխալ յեզրակացություններին: Մենք այստեղ նպատակ չունենք քննութեան առնել «Աշխարհացոյցի»-ի և թորենացութեան բառապաշարը—դա մասնագիտական այլ թեմայի հարց է, սակայն ցույց տալու համար լեզվական նմանությունների հիման վրա «Աշխարհացոյց»-ի հեղինակի պարզման մեթոդի սխալ լինելը, ցանկանում ենք մի քանի խոսք ասել այդ մասին և ցույց տալ, վոր բանասիրութեան կողմից «Աշխարհացոյց»-ի տեքստում մատնացույց արված դարձվածքները բոլորովին ևլ բնորոշ չեն միայն թորենացուն, այլ վոր այդ բոլոր դարձվածքները, առանց քացառութեան, գործ են ածված նաև Անանիա Շիրակացու կողմից:

«Աշխարհացոյց»-ի և թորենացութեան «Պատմութեան» տեքստում բանասիրութեան մեջ մատնացույց են արված հետևյալ բառերը՝ «գլխեմ», «կարծեմ», «ինձ թուի», «հաւանեալ եմ», «ճշմարիտ է», «ասեմ», «գրեմ» և «սկսայց»: Չեղկարացնելու համար, մենք չենք բերի թորենացութեան «Պատմութեան» համապատասխան հատվածները,—հետաքրքրվողն այդ կարող է գտնել ակադ. Հ. Մանանդյանի «Թորենացութեան առեղծվածի լուծումը» աշխատութեան մեջ, այլ կհամեմատենք «Աշխարհացոյց»-ում մատնացույց արված «բնորոշ դարձվածքները» Անանիա Շիրակացու համապատասխան այն հատվածների հետ, վորոնք հանդիպում են մեզ նրա աշխատությունների մեջ.—

«Գլխեմ»:—

«Ասեն թէ նհանց կայ յԱրածանի, որպէս յնփրատ, որը հաւաստի գիտեմք, կենդանի քարքաշամ զուգեալ...»:

(Տ., էջ 31, տող 27—30)

«Չայս երկու գետս գիտեմ Միջագետաց Ասորոց...»:

(Տ., էջ 37, տող. 17.

հմմ. նաև Տ., 37/12, Տ., 42/23)

«Գիտեմ սակաւսի Յունաց որը զայդ տօնէին մինչև ի Յուսա(ին)անոս Թագաւոր...»:

(Շիր. Յայտ. Հառը, էջ 13)

«...երանելեացն ասեմ Բարսղի և Գրիգորի Անձխանձու. գիտեմ զնոսս սուրբս...»:

(Շիր. Յայտ. Հառը, էջ 9.

հմմ. նաև Շիր. զատիկի Հառը, էջ 23)

«Կարծեմ»։—

«... ասեն թէ զնաց Զոսիմոս
միայնակեացն. բայց կարծեմ թէ
դրոյցն այլաբանութիւն է...»։

(S., հջ 20, տ. 14—15)

«Բայց կարծեմ զայս վտակ,
որ այժմ Քութայս անուանի, սա
կոչել Արիւթնայ...»։

(S., հջ 38, տ. 17—18. Հմմ.
նաեւ ծ. 12/7, 22, 8/24, 19/16, 37/13)

«Ինձ քուի»։—

«... գետն Մաղիւ ի Մարգանի
աշխարհի, որ ինձ թուի՝ Մըւ և
Մըվոտ»։

(S., հջ 12, տ. 15—16)

«Եւ աստուածային գիւրն զամե-
նայն Արեաց աշխարհն Պարթեւք
կոչէ. ինձ թուի վասն թագաւորու-
թեան ի նոցանէ լինելոյ»։

(S., հջ 41, տ. 32—35
հմմ. նաեւ S. 18/8, S. 42/10)

«Հաւաքեալ եմ», «հաւատամ»։

«Եւ յաղագս միջոցի աշխարհի
բնակութեան մարդկան, Պողոսնոս
ասէ զՆրջանիկն Արաբիա... Բայց
ոչ հաւատիմ...»։

(S., հջ 13, տ. 10—13)

«Այլ հաւատեալ եմ Պողո-
սեայ պատմութեանն...»։

(V., հջ 590, տ. 7—8)

«... բայց ես ոչ հաւատամ...»։

(V., հջ 592, տ. 24—28.
Հմմ. նաեւ S. 11/1, 13/12)

«... յումէ՞ այնչափ բիւրք լու-
սաւորեալք. կարծեմ թէ և ոչ ի-
սրբոյն Պաւղոսէ»։

(Շիր. Յայտ. ճառը, հջ 7)

«Բայց ես կարծեմ զսա-
վեհագոյն քան զառաջինն, որպէս
ամենեցուն յայտնի է...»։

(Շիր. Յայտ. ճառը, հջ 7.
հմմ. նաեւ Շիր. «Յգ. երկրի», հջ 38)

«Այս են անմտութիւնք մեծ, և
աւելի թուին ինձ ի սոցանէ
ասացեալքն...»։

(Շիր. «Յաղագս երկրի», հջ 39)

«Եւ եթէ որ կամեսցի օրինակ
տեսական զարտաքնոցն լսել... ինձ
ի դէպ թուի ասացեալն իբրեւ
զձու...»։

(Շիր. «Յաղագս երկրի», հջ 38.
հմմ. նաեւ Շիր. Յայտ. ճառը, հջ 11)

«Արդ թէպէտ և արտաքինքն յա-
ղագս երկրի այսպէս ասացին... թէ-
պէտ և սակաւիկ ինչ մաքրագոյն,
բայց ես ոչ հաւատիմ նոցա...»։

(Շիր. «Յաղագս երկրի», հջ 38)

«Արդ թէպէտ և հողեւորք են և
սորքա, սակայն ես հաւատեալ եմ
... միաբանելոց»։

(Շիր. «Յաղագս արեգական» հջ 55)

«... ևս հաւատամ Սաղմոսին
որ ասէ...»։

(Շիր. «Յաղագս երկրի» հջ 40.
հմմ. նաեւ Շիր. հջ 22, 37, 39, 10)

«Է՛ նշմարիտ»։—

«... գկասրիականն՝ որ է Վրկա-
նին ծով, և երկիր բնակութիւն
մարդկան ասէ շուրջ լինել գնորօք՝
և է ճշմարիտ»։

(V, էջ 589, տ. 25—28)

«Ասեմ»։—

«Բայց ասեմ թէ ըստ դիպումա-
ծոյ անցանէ անդ պատկուճ հաւ,
որում ոչ հաւատացաք...»։

(S, էջ 39, տ. 24—25)

հմմ. նաև S. 23/9, 37/12, 17, 41/26)

«Գրեմ»։—

«... մեք որպէս անհատ եղեալ մե-
ծութեան լռեմք, և գրեմք զայս
միայն զոր կոթնաց ոտն կամ ետես
ակն մարդոյ»։

(V, էջ 590, տ. 23—26)

Դեպի առասպելները և իր ոգտազորած աղբյուրները քննա-
դատական վերաբերմունք ունի վոչ միայն ինքնացին, այլ և
Շիրակացին։ Դրանում համոզվելու համար անհրաժեշտ ենք հա-
մարում բերել մի քանի փաստեր։

Շիրակացին տիեզերագիտական բովանդակություն ունեցող
իր «Առ խոստացեալսն» աշխատության «Յաղագս երկնային զար-
դուց» գլխում, խոսելով քաղեցյական զրույցների մասին, քննա-
դատում է նրանց ու զայրացած բացականչում։ «Եւ ես զարմա-
նամ թէ զիմրդ այնպիսի դատարկացեալք գործոյ են՝ միշտ գնեո
սնոտեաց առանց ամօթոյ և պատկառութեան» (ՀնՄՀ Մատ.
ձ. թ. 2180, թ. 493ա)։

Շիրակացին խոսելով «Կաթին ծրի» մասին և մեջ բերելով

«Եւ մեք հայեցեալ ի հեռատանէ
չկարացեալք ճշմարտությամբ ի վե-
րայ իրացն հասանել հաստատու-
թեամբ, աստեղ թափելոյ նշան առ-
նեմք... որ է ճշմարիտ»։

(Շիր. «Առ խոստաց» ձեռ. ՀնՄՀ

Պետ. մատ. № 2762, էջ 145)

«Արդ՝ ես այսպէս ասեմ՝ թէ
քաղդէացիք ոչ միայն վասն մեղացն
տան պատիժս... այլ և վասն այնո-
ցիկ, որ գկնի նոցա լինեցին...»։

(Շիր. «Առ խոստաց» ձեռ. ՀնՄՀ

Պետ. մատ. № 2180, թերթ 490ա։ Հմմ.

նաև նույն աշխատության վերջին

գլուխը)։

«Գրեմ ձեզ և խրախճականս, յոր-
ծամ ի կերակուրս և յըմբելիս զուար-
ճանայք...»

(Շիր. «Խրախճականք», տես իմ

«Շիրակացու թվար. դասա-

գիրք»-ը, հրատ. Յերեկ. պետ. հա-

մախարանի)։

տաբաժված լեզենդաներից մի քանիսը, խորհուրդ ե տալիս իր ընթերցողներին չլսել նման լեզենդաներ. «Թողէք ի բաց զայդ ով աստուածասէր լսողք, և մի՛ զայդպիսի բան լսէք...» (Շիր. «Յաղագս Կաթին ծրոյ», եջ 48):

Շիրակացին խոսելով ծովի ջրի մասին ու բերելով մի շարք որինակներ, չի համաձայնում «արտաքին» կոչված գիտնականների տեսության հետ, չնայած նրանց բերած որինակները հավանական են յերևում Շիրակացուն. «Արդ թէպէտև օրինակս հաւանականս տան արտաքինքն, սակայն ինձ ոչ է հաճոյ»... (Շիր. «Յաղ. ծովու», եջ 42):

Մի այլ տեղ Շիրակացին նորից կանգ առնելով «արտաքին» գիտնականների տեսությունների վրա, դրանք համարում ե ծաղրի արժանի տեսություններ. «Թէպէտ և չարաց փիլիսոփայիցն ոչ թուեցան հաճոյ, քանզի կէսքն ի նոցանէ երկին բազում և աշխարհս անհամար ասացին... Բայց ինձ արդարև ծաղու և եպիւրանաց արժանի թուին»... (տես Շիր. ՀՍՍՀ Պետ. մատ. ձեռ. թիվ 2762, եջ 106):

Յեկ, վերջապես, ճիշտ չե, թե Խորենացին ե միայն, վոր հատուկ ուշադրություն ե դարձրել առասպելների վրա: Հանրածանոթ ե Շիրակացու «Կաթին ծրոյ» գլխում հունական, քաղզեյական և հայկական առասպելները հիշատակելու փաստը:

Քաղզեյական առասպելների վրա Շիրակացին յերկար կանգ ե առել հատկապես իր տիեզերագիտական բովանդակություն ունեցող աշխատության՝ «Յաղագս երկնային զարդուց» գլխում: Շիրակացու բերած այդ դրույցները, դժբախտաբար, պրոֆ. Պատկանյանի հրատարակած ձեռագրի տեքստում անդամահատվել ե: Դա իր ծավալով մոտ կես մամուլ նյութ ե և տեղավորված ե յեղել Պատկանյանի հրատարակած տեքստի 43-երորդ եջի «աշխատութիւն անշահ համարիմ» նախադասությունից հետո: Շիրակացին այդտեղ ուղանիչ քննադատության ե յինթադրելով քաղզեյական դրույցները (տես ՀՍՍՀ մատ. ձ. թ. 2180, «Յաղագս երկնային զարդուց»):

«Աշխարհացոյց»-ը Խորենացու աշխատությունը հանդիսանալու առթիվ ակադ. Հ. Մանանդյանը մատնացույց ե անում մի այլ փաստ — «Աշխարհացոյց»-ի և Խորենացու «Պատմութեան» տեքստերի բաժանումը ըստ «հատած»-ների: Նա յինթադրում և, վոր Խորենացու «Պատմութեան» II և III մասերը ևս կոչվել են

վնչ թե «գրքեր», այլ «հատած»-ներ, ինչպես «Աշխարհացոյց»-ի տեքստումն է՝ «Աշխարհագիր. հատած երկրորդ» (V, հջ 590), «Լիբրիա. երկրորդ հատած աշխարհիս» (S, 18), «կատարեցաւ երկրորդ հատածն» (S, 21): Ակադ. Հ. Մանանդյանը տեքստերի նման բաժանումը հատուկ է համարում միայն Խորենացուն և արտասովոր փաստ՝ մատենադրական մյուս հին յերկերում. «Արդ՝ ուշագրավ է առանձնապես, վոր խորթ ու արտասովոր նույն «հատած» վերնագիրը, վոր չեն հանդիպում մատենադրական մյուս հին յերկերում, ունի նաև «Աշխարհացոյց»-ը» («Խոր. առ. լուծումը», հջ 76):

Հին մատենագիրների յերկերի ուսումնասիրությունը պարզում է, վոր «հատած» բառը «կտրվածք», «մաս», «բաժին» իմաստով, գործ էածված մի շարք տեքստերում, հանդիպես հունարան դպրոցի քերթողների մոտ, ինչպես շատ ճիշտ նկատել է հենց ինքը ակադ. Հ. Մանանդյանը: Կարելի չե բերել վորոշ որինակներ. «Յերիս հատածս կենաց մերոց կամ ժամանակաց» («Ատենաբանութիւն ժողովական՝ Յովհաննու իմաստասիրի»), «Յերիս հատածս բաժանի տաշիկայ շարադրութիւնս» (Դաւիթի Մեկն. Պորփիւրի), «Ուղիղ կարգեալ երկրի հատած առ ի րնակութիւն մարդկան: Երկրի հատած՝ անբաւ ցամաք, և կղզիք, և քէոռնէոս» (Փիլ. Նիս. և լին), «Ոչ օր, և ոչ ժամ, և ոչ մասն հատածի» (Վարդ. Պատմ.), «Անորակի արիւտյն հատածք՝ հոսմամբ որակացեալ» (Ան. Նարեկացի), «Այս իսկ հատած է առաջին միոյ յերկոտասան մասնէ: Դնայ արեգակն ի հատածն առաջին, յորժամ հաւասարի տիւզ դիշէրոյն: Պատմութիւնս ժամանակացն, յոր յառաջն եղեալ է մեր՝ ի հատածս հատածս դրոշմեալ է մեր» (Եւսեբ. Պատմ.) (հմմ. այս բոլորը ՆՀԲ, II հատ., հջ 57): «Հատած» բառը բաժին իմաստով յերեք տեղ մեզ հանդիպել և գործածված նաև Անանիա Շիրակացու մոտ. «Բաժանեալ երից հատածաց ուղեղնացութեամբ ծովային ճանապարհաւն» (Շիր. «Յաղագս հիւս. աստեղաց», հջ 49), «Կենդանատեսակ բոլորակութիւն շարժի առեղապէս՝ բաժանեալ ի հատածս երկոտասան» (Շիր. «Յաղ. կենդանատեսակ բոլորակութեան», հջ 68), «... Բիւրեակն, որ լինի Դ հատածք» (Շիր. «Սակս բաց. թուոց»): Վերջինս, յենթադրվում է, վոր Շիրակացուն և և տեքստը գեռ չի հրատարակված:

Այսպիսով՝ մենք տեսնում ենք, վոր «Աշխարհացոյց»-ը Խորենացու աշխատությունը համարող բանասերների բերված դարձ-

վածքները բոլորովին ել «բնորոշ չեն» միայն խորենացուն և «արտասովոր չեն» հին հայ մատենադրության մեջ: Մասնացույց արված բոլոր բնորոշ դարձվածքները գործ են անված նաև Անատոլիան Շիրակացու աշխատություններում:

ՇԻՐԱԿԱՅՈՒ ՅԵՎ «ԱՇԽԱՐՀԱՅՈՅՑ»-Ի ՀԵՂԻՆԱԿԻ ՄԻՋԵՎ
ՄԱՏՆԱՅՈՒՅՑ ԱՐՎԱԾ ԱՇԽԱՐՀԱԳՐԱԿԱՆ ՀԱՍԿԱՅՈՂՈՒ-
ԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՀԱԿԱՍՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՑԸ

Ակադ. Հ. Մանանդյանն իր «Խորենացու առեղծվածի լուծումը» աշխատության մեջ ցանկանալով ապացույցել «Աշխարհացոյց»-ը Շիրակացու աշխատություն չլինելը, բերում է մի շարք այնպիսի փաստեր, վորոնք, նրա կարծիքով, ապացուցում են Շիրակացու և «Աշխարհացոյց»-ի հեղինակի աշխարհագրական վորոշ տերմինների և աշխարհագրական հատուկ հայացքների տարբերությունները: Կանգ առնենք նրանց վրա և քննենք դրանք:

1. Ակադ. Հ. Մանանդյանը մեջ բերելով պրոֆ. Բ. Պատկանյանի «Աշխարհացոյց»-ի բուսերեն թարգմանության ծանոթությունը («Наш автор употребляет одно и тоже слово միջօրէակն գիծ для определения экватора и меридиана, между тем как для первого существует выражения «հասարակած», «հասարակօրեայ») և համաձայնելով նրա հանած յեղրակացության հետ՝ այդ տերմինները եկվատորի նշանակությամբ գործ անելու խնդրում անհրաժեշտ է համարում նշել Շիրակացու աշխատության այն եջերը, ուր գործ են անված «հասարակած» և «հասարակօրեայ» տերմինները: Նա այնուհետև պնդում է, վոր Շիրակացուն ծանոթ այդ տերմինները «ծանօթ չեն «Աշխարհացոյց»-ի հեղինակին» (եջ 56):

Պրոֆ. Պատկանյանը, ինչպես և ակադ. Հ. Մանանդյանը «հասարակած» և «հասարակօրեայ» տերմինները, մեզ թվում է, ներկայացնում են վնչ իրենց բուն իմաստով: Շիրակացին «հասարակած» և «հասարակօրեայ» տերմինները գործ է անում վնչ թե եկվատորի, այլ յերկնային ծրի, գիշերը և ցերեկը հավասարեցնող կետի (հունական Ισημερινός-ի) նշանակությամբ: Դրանում համոզվելու համար կարելի չէ բերել այդ տերմինների գործ անված նախադասությունները. «Եւ դարձեալ յորժամ սկսանի արեգակն աշտիճանել ի հարաւակողմանց՝ դաւ հասանել ի հասարակած»:

քակածն երկնից՝ զհաւասարութիւն տուընջեան և գիշերոյ կատարէ» (Շիր. «Մնաց. բանից», հջ 57), կամ «Եւ ոչ յորժամ ծագէ (արեգակն—Ա. Ա.) առ բնակչացն արեւելեայց, և ոչ յորժամ գայ հասանէ ի հասարակածն երկնից, փոխի ինչ ի կերպարանացն զոր ունէր» (Շիր. «Մնաց. բանից», հջ 59), դարձալ՝ «Արդ է սկիզբն կենդանատեսակ բոլորակութեան խոյն, արական, հասարակօրեայ՝ յեղանակ գարնանային...» (Շիր. «Մնաց. բանից», հջ 68): «Հասարակած» տերմինն այս նույն նշանակութեամբ գործ եւ ածված ՀԽՍՀ Պետ. մատենադարանում գտնվող Շիրակացու տոմարական, չհրատարակված մի աշխատութեան մեջ: Յեթե հաջողվեր Շիրակացու աշխատութեան մեջ կոնկրետ ցույց տալ «հասարակած» տերմինի գործածութեան իրոք յերկրի հասարակածի իմաստով՝ գուցե հնարավոր լիներ խոսել «Աշխարհացոյց»-ի հեղինակի և Շիրակացու գործածած աշխարհագրական տերմինների հակասութեան մասին, բայց քանի վոր մատենացոյց արված փաստերը յերկնային ծրին են վերաբերում, ուստի և այդ հակասությունն համարել չի կարելի:

2. «Շիրակացին և «Աշխարհացոյց»-ի հեղինակը,— գրում եւ ավագ. Հ. Մանանդյանը,— միանգամայն տարբեր հասկացողություններ ունեն յերկրի ձևի մասին: «Աշխարհացոյց»-ի հեղինակը, համաձայն Պտղեմեոսի տեսութեան՝ յերկիրը համարում եւ գնդաձև, իսկ Անանիա Շիրակացին, վոր կանգնած ե քրիստոնեական մեկնիչների տեսակետի վրա՝ յենթադրում ե յերկիրը «չորեքկուսի» (տես «Խոր. առեղծ. լուծ.», (հջ 57—58):

Ճիշտ չե թե Շիրակացին յերկրագունդը կլոր չի պատկերացրել: Նրա աշխատությունների մեջ կան բազմաթիվ հատվածներ, վոր հակառակն են վկայում: Կարելի չե բերել մի քանի որինակներ. «Եւ եթէ ոք կամեսցի օրինակ տեսական դարտաքնոցն լսել, իբր թէ զկայս երկրի նմանեցուցանել ինձ ի դէպ թուի ասացեալն իբրեւ զձու, որպէս նորա զեղինն ի միջին գնդաձև կառուցեալ կայ և սպիտակն շուրջ զնովաւ, և խնձկն պատ առեալ դամեհնայնիւ, նոյնպէս և երկիրս ի միջոցին կառուցեալ կայ և օդ¹ շուրջ զնովաւ և երկին պատ առեալ դամեհնայնիւ» (Շիր.

1 ՀԽՍՀ Պետ. մատենադարանի թիվ 2180 ձեռ. հիման վրա մենք ուղղում ենք պրոֆ. Բ. Պատկանյանի հրատ. տեքստում «այդ» բառը «օդ» բառով:

«Մնաց. բանից», եջ 38): Կամ՝ մի այլ տեղ՝ «ճանճք խնձորով պատեալք, նուշնպէս և մարդիկ երկրաւ»: Ճիշտ ե, Շիրակացիին այդ նուշն աշխատութեան մեջ խոսում ե նաև յերկրի չորեքկուսի լինելու մասին («Եւ քանզի երկիր չորեքկուսի ի միջոցի երկնի կառուցաւ...») (եջ 37), սակայն նա այստեղ թվում ե գոյութեան ունեցող տեսակետներէց մեկը միայն: Շիրակացիին իր աշխատութեան այդ գլխի հենց սկզբից հիշում ե գոյութեան ունեցող մի շարք տեսակետներ. «Ջերկիր ոմանք ի բարեաց փիլիսոփայիցն ասացին թէ ձևացեալ է իբրև սկուտեղ, և ոմանք ասացին իբրև զգունտ, և ոմանք իբրև զքուէս երկերեակ...» (Շիր. «Մնաց. բանից», եջ 37):

3. Շիրակացիին, ակադ. Հ. Մանանդյանի կարծիքով, արեգակը մեծ ե համարում յերկրից, իսկ «Աշխարհացոյց»-ի հեղինակը, ընդհակառակը, յերկիրն ե մեծ համարում արեգակից:

Շիրակացու և «Աշխարհացոյց»-ի հեղինակի մեջ այս հարցում ևս հակասութեան չկա: «Աշխարհացոյց»-ի տեքստում յերկրի մեծութեան մասին խոսված ե հետևյալ հատվածում. «Վասն որոյ ասացին զարեգակն շատ փոքր քան զերկիր. քանզի վաթսուն և վեց մասն ասեն զարեգակն, զերկուս նահանգս ստեղծ զըզման դակութիւն արեգական, այսինքն օթևանս քառասուն» (Սուբ., եջ 7), (... ասացին զարեգակն շատ փոքրագոյն քան զերկիրս լինել...» (եջ 588): Յերկու տեքստում ել «Աշխարհացոյց»-ի հեղինակը, ինչպես տեսնում ենք, դարձյալ թվում ե տեսակետներ, նա անգամ շեշտում ե, վոր «ասացին» թե այսպես ե: Չպիտի մոռանալ, վոր գիտութեան այն ժամանակվա զարգացման աստիճանում այնքան ել հեշտ չեք նման հարցեր համոզված, վճռականորեն պնդել, ուստի և Շիրակացիին անհրաժեշտ ե համարում թվել այս հարցում տարբեր գիտնականների տեսակետները միայն:

4. «Անանիա Շիրակացիին իրարից տարբեր ե համարում թյուրիմացաբար «Հիւրկանիա» և «Ասպիս» ծովերը (= ըստ յերեւելութիւն $\kappa\alpha\tau\alpha\iota\varsigma$) ծովերը, իսկ «Աշխարհացոյց»-ի հեղինակը գիտե, վոր այդ յերկու անունն ել վերաբերում են Կասպից ծովին» շարունակում ե ակադ. Հ. Մանանդյանը (տես «Խոր. առեղծ. լուծումը», եջ 57):

Պրոֆ. Բ. Պատկանյանի Շիրակացու «Մնացորդք բանից» աշխատութեան «Յադագս ծովու» գլխում իրոր վոր Կասպից ծովը տարբերվում ե Հյուսիսային ծովից. «Թէպէտ և ասեն ոմանք

(Պատ. տեքստում—«ամանք») զծովէն որ անուանեալ կոչի Հիւր-կանիա, և զնորուն ընկեր է որ կոչի Ասպիս եթէ դատեալ մեկնեալ են ի բուն ծովէն, այլ որ փոյթ յանձին կալան դաշխարհ ամե-նայն ի գիր առնուէ... ասեն թէ ծակք են ի միմեանս ծովք, և երթան կցին ի միմեանս...» (Շիր. «Մնաց. բանից», էջ 41): Հիւսիս Պետ. մատենադարանում յիշած Շիրակացու տիեզերագիտութեան ընդարձակ տեքստի համապատասխան հատվածի համեմատու-թյունը հիմք է տալիս յենթադրելու, վոր այդ պարբերութեան «և զնորուն ընկեր է որ կոչի Ասպիս» նախադասութեան, ընդմիջար-կութեան պիտի լինի: Մատենադարանի այդ ձեռագրում, վորը կրում է 2180 համարը, վերև բերված նախադասութեանը գրված է աստղանիշով ներքին լուսանցքում տարբեր թանաքով: Այնքան, վորքան վոր Պտղեմեոսի և Պապուսի աշխատութեաններին մո-տից ծանոթ Շիրակացին յերեք էլ Կասպից ծովին «Ասպիս» չեր ասի, նախադասութեանը գրված է քերականական սխալ ձևի տակ և չի կապակցում ընդհանուր մտքի հետ, ուստի և հաստատվում է այդ նախադասութեան ընդմիջարկութեան լինելը: Հավանական է, թիվ 2180 ձեռագրի ընդորինակող գրիչը (գուցե և հետագայում ուրիշ մեկը, վորովհետև ավելացած նախադասութեան գրչութեանը բուն ձեռագրի գրչութեանից տարբերվում է) համեմատելով այլ ձեռագրի հետ, կարծել է, թե իր ձեռագիրը թերի յե և կատարել է իր կարծիքով անհրաժեշտ լրացումը ներքին լուսանցքում:

5. Շիրակացին ծովը տարբերում է ծովակից, ասում է ակադ. Հ. Մանանդյանը, նա անգամ դատապարտում է շփոթո-ղներին, իսկ «Աշխարհացոյց»-ի հեղինակն այդպիսի տարբերու-թյուն չգիտե (տես «Խոր. առեղծ. լուծումը», էջ 56):

Զիշտ չէ, թե «Աշխարհացոյց»-ի հեղինակը ծովակը և ծովը չի տարբերում իրարից: Այսպես, նա Հայաստանի աշխարհագրու-թեան բաժնում հիշում է. «Եւ ունի Այրարատ լիւրնս և դաշտս, և դամենայն պարարտութիւն, և ծովակն Գալատոյ...» (էջ 610—611), կամ դարձյալ՝ «Լեւ. Մարք, որ կոչին Քուստիկ Քապլիոդք... Ունի լիւրնս և գետս, և ծովակն որ կոչի Կապուտան՝ ուր գրու-ումովիդն գործեն» (էջ 613): Իսկ ծով բառը նա «Աշխարհա-ցոյց»-ում գործ է ածել բազմաթիվ տեղերում: Ինչ վերաբե-րում է «Աշխարհացոյց»-ում Բղնունյաց ծովակի ծով անվան-վելը, այդ, մեզ թվում է, աղավաղված է: Սկզբնական տեքստ-

համար ել հենց Շիրակացին զգուշացնում ե. «... ոչ է պարտ դժու-
վակսն ծովս կոչել... Եւ ոչ մեր աշխարհիս ծովակս զոր կոչեմք
Բզնունեաց, և ոչ այլք որ յարեւելս են որ կոչին նոյնանմանք.
զի սոքա զոր ասացաք՝ ծովակք են և ոչ ծովք» (Շիր. «Մնաց.
բանից», եջ 41): Շիրակացին դատապարտում ե Բզնունեաց ծո-
վակի ծով անվանելու տրագիկոն սովորութիւնը:

Այսպիսով, ահադ. Հ. Մանանդյանի կռիւնների քննութիւն-
ընց ցույց ե տալիս, վոր Շիրակացու և «Աշխարհացոյց»-ի հե-
ղինակի միջև աշխարհագրական անուանների և հասկացողութիւն-
ների վնչ մի հակասութիւն չկա: Ընդհակառակը, հնագույն ձե-
ռագրերի հիման վրա ուղղելով Շիրակացու հրատարակված աշխա-
տութիւնները և համեմատելով նրանք «Աշխարհացոյց»-ի տեքստի
հետ, մենք բազմաթիւ նմանութիւններ ենք տեսնում հենց այդ
նույն հակասող համարված հատվածներում: Յերկու տեքստում ել
մեր առջև կանգնում ե հայ խոշոր մաթեմատիկոս և աշխարհագրա-
գետ Շիրակացին՝ իր հին հունական գիտութեան մեծ պատրաս-
տութեամբ:

ՓԱՍՏԵՐ ԽՈՐԵՆԱՅՈՒՒ ՇԻՐԱԿԱՅՈՒՑ ԱՌԱՋ ԱՊՐԱՅ ՀԵՂԻՆԱԿ ԼԻՆԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

«Աշխարհացոյց»-ի Ժամանակի վորոշման հարցում վճռական
նշանակութիւն ունի իրեն, Խորենացու Ժամանակի վորոշման
հարցը: Յեթե պարզվի, վոր Խորենացին ավելի վաղ ապրած մա-
տենագիր ե, քան Անանիա Շիրակացին, պարզ ե, վոր «Աշխար-
հացոյց»-ը 9—10-րդ դար բերող բանասերների կռիւնները
99 %-ով կխախտվեն: Այստեղ մեր նպատակից դուրս ե Խորենա-
ցու Ժամանակի հարցը մասնագիտական հատուկ ուսումնասիրու-
թեան յենթարկելը, նման հարցով զբաղվելու համար անհրաժեշտ
ե բազմակողմանի ուսումնասիրել հենց իրեն, Խորենացու Պատ-
մութեան ոգտագործած աղբյուրները, բայց այնքան, վորքան
այդ հարցը սերտ կերպով կապվում ե «Աշխարհացոյց»-ի հարցի
հետ, ուստի և անհրաժեշտ ենք համարում միջանկյալ ձեռն կանգ
առնել նրա վրա:

Խորենացու հարցով զբաղվող բանասերներից շատերի ուշա-
դրութիւնից, մեր կարծիքով, վրիպել և մատենագրական մի

կարևոր հիշատակություն, վորը մեծ կարևորություն ունի Խորենացու ժամանակի վորոշման հարցում, — դա 7-րդ դարում հայերեն գրված անանուն հեղինակի ժամանակագրությունն է: Այդ ժամանակագրությունը, ըստ Տաշյանի¹ և մի շարք այլ աղբյուրագետների, պատկանում է Անանիա Շիրակացուն: Ժամանակագրության հեղինակի վերաբերյալ նույն կարծիքն է հայտնել նաև նրա հրատարակիչ Բ. Սարգսյանը²:

Սարգսյանի և մյուսների հայտնած այդ կարծիքը լիովին հաստատվում է ՀԽՍՀ մատենադարանի թիվ 102 (ներկայումս մատենադարանի 2679 համարի) թղթի նշանավոր ձեռագրում յեղած նույն բովանդակություն ունեցող ժամանակագրությամբ: Այդ ձեռագրի մասին, Շիրակացու այլ աշխատությունների կապակցությամբ, խոսել և արդեն Գալուստ Տեր-Մկրտչյանը (տե՛ս «Արարատ»-ի 1896 թվի փետրվարի №, էջ 96), սակայն անհասկանալի պատճառով լռությամբ է անցել ժամանակագրության վրայով, վոր հաստատում է նրա՝ Շիրակացուն պատկանելու վերաբերյալ արտահայտված կարծիքները:

ՀԽՍՀ մատենադարանի ժամանակագրություն պարունակող այս ձեռագիրը մեր ամենաարժեքավոր հնություններից մեկն է — մեզ հասած ամենահին թղթի վրա գրված հայերեն ձեռագիրը: Նա ընդորինակված է 971 թվին և պարունակում է պատմագիտական արժեքավոր նյութեր, վորոնց մեծ մասը դեռ ուսումնասիրված ու հրատարակված չեն: Ձեռագրում ժամանակագրությունը սկսվում է ԾԹ (59) հոգվածից, իսկ նրան նախորդող բոլոր նյութերը Շիրակացու գործերն են: Այսպես՝ թերթ 5-ից սկսվում է «Անանիայի համարողի վասն ընթացից արեգական»-ը³, թերթ 9ա-ից (ԾԸ հոգված) «Անանիայի Շիրակացույ համարողի, Յաղազս ամպոց և նշանացն» և (սրանք հրատարակված են Գալուստ Տեր-Մկրտչյանի կողմից «Արարատ» ամսագրում 1896 թ.),

¹ Բ. Վ. Տաշևան, Յուզակ հայերեն ձեռագրաց, Վիեննա, 1895, էջ 1057:

² «Անանուն ժամանակագրութիւն... 7-րդ դարում» (տե՛ս Բ. Սարգսյանի ներածութիւնը):

³ Շիրակացու այս աշխատության հրատարակության մասին տե՛ս Անանիայի Շիրակուհույ Մնացորդ Բանից, ՍՊԲ, 1877 (հրատարակ. պրոֆ. Բ. Պատկանյանի), էջ 4—26:

թերթ 13-րդ—Անանիայի Շիրակացու «Յարութեան» և «Զատիկ» ճառերն են և վերջապես, մի փոքրիկ հատված «Նորին Անանիայի» վերնագրով:

Ժամանակագրությունը վերջանում է 685 թվականի մի դեպքի հիշատակությամբ. «Յուստինոս, որդի երրորդ Կոստանդնի՝ ամս երկուս: Ի սորա առաջին ամին տիրեցին հիւսիսային ազգն, որ ասին հազիրք՝ հայոց, վրաց և աղուանից և սպանին ի պատերազմի զիշխանս հայոց, վրաց և աղուանից, յամսեանն սահմի, որ աւրտասն էր ամսոյն, ի ՃԼԻ թուականին հայոց»:

Ժամանակագրության այս վերջաբանից յերևում է, վոր նա իրոք գրվել է 685 թվին, Կոստանդնի վորդի Հուստինիանոսի յերկրորդ տարին, յերբ դեպի Անդրկովկաս ելին արշավում խաղարները: Ճիշտ նույն ժամանակով ել վերջանում է Պարսկաստանի թագավորների ժամանակագրությունը: Ժամանակագրության մեջ չկա պատմական վոչ մի փաստ, վոր հիմք տար նրա գրելու ժամանակը 7-րդ դարի յերկրորդ կեսից ուշ շրջան բերելու: Այս բոլորը, կարծում ենք, վհճ մի կասկած չեն թողնում ժամանակագրության իրոք վոր 7-րդ դարի յերկրորդ կեսում գրված աշխատություն լինելու մասին: Այնքան, վորքան ժամանակագրությունը համընկնում է մոտավորապես Անանիա Շիրակացու ժամանակին, ընդորինակված է 971 թ. գրչություն ունեցող ձեռագրում և տեղավորված է Շիրակացու գործերի շարքում, ժամանակագրության մեջ ոգտագործված են այն աղբյուրները, վորոնք ոգտագործել է Շիրակացին իր մյուս աշխատություններում ևս, այդ բոլորը վոչ մի կասկած չեն թողնում ժամանակագրության իրոք վոր Շիրակացու գործ լինելու վերաբերյալ, ինչպես շատ ճիշտ յենթադրել է Հ. Բ. Սարգսյանը իր «Մովսէս Խորենացույ պատմագրության ընթացքը և անոր հստակեան նոր ապացոյցները» աշխատության մեջ (տե՛ս «Բազմավէպ» ամսագիր, 1903 թ., 11, էջ 509—517 և թիվ 12, էջ 541—547):

ՀԽՍՀ մատենադարանի վորոշ ձեռագրերում մենք հանդիպում ենք դեպքերի, յերբ այս ժամանակագրությունը պարզապես հիշատակված է Շիրակացու անունով: Այսպես՝ թիվ 2271 (2287) ձեռագրում, վորն ընդորինակված է Զուղայում, 1724 թվին, տեղավորված է հայ մատենագրերի մի ցուցակ «Պատմագիրք հայոց» վերնագրով: Այս ցուցակի 12-րդ համարի տակ

կարդում ենք. «Անանիայ Շիրակացին—սկիզբն առեալ յԱդամայ, համառօտ գաւաղանաւ իջանէ մինչև ի ժամանակս Անաստասայ» (Թերթ 410ա): Յուցակի հեղինակն, անկասկած, ի նկատի յեռնեցել Շիրակացու ներկա ժամանակագրությունը:

7-րդ դարի յերկրորդ կիսում գրած անա այս ժամանակագրության վերնագրում, շատ սլարզ, սպիտակի վրա սև տառերով

Կարդում ենք. «Անանիայ Շիրակացին—սկիզբն առեալ յԱդամայ, համառօտ գաւաղանաւ իջանէ մինչև ի ժամանակս Անաստասայ» (Թերթ 410ա): Յուցակի հեղինակն, անկասկած, ի նկատի յեռնեցել Շիրակացու ներկա ժամանակագրությունը:

Կարդում ենք. «Անանիայ Շիրակացին—սկիզբն առեալ յԱդամայ, համառօտ գաւաղանաւ իջանէ մինչև ի ժամանակս Անաստասայ» (Թերթ 410ա): Յուցակի հեղինակն, անկասկած, ի նկատի յեռնեցել Շիրակացու ներկա ժամանակագրությունը:

Թղթի վրա գրված ամենահին ձեռագիրը (971 թ. ընդորինակություն), ուր Անանիայ Շիրակացու ժամանակագրության մեջ հիշված և «Մովսէս Պորենացույ» անունը:

գրված և ընդգծված և «Մովսէսի Խորենացույ և Անդրէասի» բառերը: Յեթի վեց հազար հինգիսներ ի հրատարակած ժամանակագրության մեջ Խորենացու անվան հիշատակումը կարող էր վորոշ չափով կասկածանքներ թողնել տալ, ապա մեր մատենադարանի 971 թվի ընդգրկնակութուն ունեցող այս ձեռագրի պարունակած ժամանակագրության մեջ, Խորենացու անվան հիշատակումը ցրում և բոլոր նման կասկածները: 7-րդ դարի յերկրորդ կեսում կազմող ժամանակագրության հեղինակը, պարզ և, ոգտվել և Խորենացու աշխատությունից և հիշում է այդ մասին իր աշխատության մեջ: Վորպեսզի ժամանակագրության հեղինակ Անահիա Շիրակացու Խորենացուց ոգտվելու այդ փաստն ընթերցողի համար ավելի քան պարզ լինի, անհրաժեշտ ենք համարում այդ ժամանակագրությունից բերել Խորենացու «Պատմութիւն»-ից ոգտված մի հատվածը՝ համեմատելով այն Խորենացու «Պատմութիւն հայոց»-ի համապատասխան հատվածի հետ:

«Անանուն ժամանակագ. VII դ.»

Խորենացի

Մովսէսի Խորենացույ և Անդրէասի, — Ազամ նախատեղծ. սա կեցեալ ամս երկերիւր եւ երեսուն, ծնանի զՄէթ. Նւ եկեաց ամս եւթն հարիւր, մինչեւ ի հարիւր երեսուն և հինգ ամ Մարգարայի: Մէթ կեցեալ ամս երկերիւր եւ հինգ, ծնանի զԵնովս, եւ եկեաց ամս 26 մինչեւ ի քսան ամն Ենովքայ: Սորա երկուքն յարձանագրութեանց ընդդէմ երկուց հանդերձելոցն, որպէս ասէ Յովսէպէոս թէպէտ եւ ուրն անյայտ է Ննովս, որ առաջին յուսացաւ կոչել զԱստուած: Եւ ընդեր արդեւք այս և կամ վասն որոյ պատճառանաց նախն է ասացեալ կոչեցելոյն զԱստուած, կամ որպէս կոչելն ի նմանէ, քանզի Ազամ ճշմարտութեամբ աստուածատեղծն, եւ սա ի բերանոյ աստուծոյ առեալ ասի պատուէր այլ եւ յանցուցեալ եւ ի Թագստեան եղեալ զոր Նոն յԱստուծոյ և ոչ յայդ ումեքէ հարցանի. սապէս և վճիռ վարկին ի

Ազամ նախատեղծն՝ սա կեցեալ ամս երկերիւր և երեսուն, ծնանի զՄէթ. Մէթ կեցեալ ամս երկերիւր և հինգ, ծնանի զԵնովս: Սորա երկուքն յարձանագրութեանցն ընդդէմ երկուց հանդերձելոցն, որպէս ասէ Յովսէպոս. թէպէտ և ուրն անյայտ: Ենովս, որ առաջին յուսացաւ կոչել զԱստուած:

Եւ ընդէր արդեւք այս, և կամ վասն որոյ պատճառանաց նախնիս ասացեալ կոչելոյն զԱստուած, և կամ որպէս կոչելն իմանի Քանզի է Ազամ ճշմարտապէս աստուածատեղծ. և սա ի բերանոյ Աստուծոյ առեալ ասի պատուէր, այլ և յանցուցեալ և Թագստեան եղեալ զՈւր եսն յԱստուծոյ և ոչ յայլ մէ ումեքէ հարցանի. սապէս և զվճիռ վարկին ի նորին բերանոյ լսէ: Իսկ յետոյ և Արէլ մերձաւոր և ծանօթ Աստուծոյ լեալ, պատարագ մատու-

նմին բերանոյ լսէ, իսկ յետոյ Արեղ մերձաւոր եւ ծանօթ Աստուծոյ լեալ պատարագս մատուցանէ եւ ընկալեալ լինի։ Արդ՝ սոցա այսպէս ընդերու-թեան եւ ծանօթութեան Աստուծոյ լինել, է՞ր աղագս առաջին սա ասի կոչել զԱստուած եւ այս յուսով, այլ զայդոսն վասն սորա ի տեսութեանց՝ ի հրաւիրեալքն մեր յուղարկեացուք տեղի, իսկ որ առ ձեռն պատրաստն է ասացուց։ Գանդի ի պատուիրանդանցութեան գտեալ առաջինն ի մարդկանէ՝ ի դրախտէն եւ յԱստուծոյ՝ չարութեան աղագաւ, որպէս ասացեալ է, գտանի արտասահմանեալ Զկնի եւ ընդանեգոյնն ամենայն որդւոցն Ադամայ՝ ի հարագատէն իւրմէ սպանանի յեղբօրէ։ Յետ որոյ ոչ բանիւ ինչ Աստուծայնոյ եւ ոչ յայտնութեան ինչ իրիւր եղիւ լոյ ի տարակուսանս եւ յանյուսութեան ազգ մարդկան համարեալ լինի. այդ եւ ինքնահաճոյ արդարեւ գործս. յորոց միջի սա քաջայոյս եղեալ՝ ուղղութեամբ հանդերձ, կոչէ դաստուած, իսկ կոչելով կրկնակի իմանի. կամ անուանել որպէս մոռացեալ, կամ յաւգնականութիւն կարգար։ Արդ՝ անուանել որպէս մոռացեալ՝ ոչ է ի դէպ, զի ոչ բազմութիւն ամաց ընդ մէջ, որ ի մոռացումն նոցա զաստուածդ ամէր անուն, եւ կամ զնոյն ինքն, որոյ անունն, եւ ոչ դարձեալ մահու եւ թաղման զեռ եւ յԱստուծոյ ստեղծեալն հասեալ է։ Ապա ուրեմն յաւգնականութիւն կոչէ սա զԱստուած։ Սա կեցեալ ամս ձի, ծնանի դէպքիսն։ Եւ եկեաց ամս ԶԺԵ, մինչեւ ի ԺԳ ամն Մաթեոսադայի։ Կայիսնս.— կեցեալ ամիդ ձձ, ծնանի Մադալաէլ եւ եկեաց ամս ԶԽ մինչեւ ԶԱ. ամն Ղամեքայ։

ցանէ, եւ ընկալեալ լինի Արդ, սոցա այսպէս ընդունելութիւն եւ ի ծանօթութիւն Աստուծոյ լինել, է՞ր աղագաւ սա առաջին ասի կոչել զԱստուած եւ այս՝ յուսով։ Արդ զայն վասն սորա ի տեսութեանց ի հրաւիրեալն մեր յուղարկեացուք տեղի, իսկ որ ի ձեռն պատրաստն է՝ ասացուք։

Գանդի ի պատուիրանդանցութեան գտեալ առաջինն ի մարդկանէ, ի դրախտէն եւ յԱստուծոյ, չարութեան աղագաւ, որպէս ասացեալ է, գտան արտասահմանեալ Զկնի եւ ընտանեգոյնն Աստուծոյ յորդուցն Ադամայ՝ ի հարագատէն իւրմէ սպանանի յեղբօրէ։ Յետ որոյ ոչ բանի ինչ աստուծայնոյ եւ ոչ յայտնութեան ինչ իրիւր եղիւ լոյ, ՚ի տարակուսանս եւ յանյուսութիւն ազգ մարդկան հատեալ լինի, այլ եւ ինքնահաճոյ արդարեւ գործս. յորոց միջի սա քաջայոյս եղեալ ուղղութեամբ հանդերձ, կոչէ զԱստուած։ Իսկ կոչելով կրկնակի իմանի. կամ անուանել որպէս զմոռացեալ, կամ յոգնականութիւն կարգար։ Արդ անուանելն իբրեւ զմոռացեալ՝ ոչ է ի դէպ, զի ոչ բազմութիւն ամաց ընդ մէջ անցեալ, որ ի մոռացումն նոցա զԱստուածդ ամէր անուն, եւ կամ զնոյն ինքն՝ որոյ անունն, եւ ոչ դարձեալ մահու եւ թաղման զեռ եւ ստեղծեալն յԱստուծոյ հասեալ։ Ապա ուրեմն յոգնականութիւն կոչէ սա զԱստուած։

Սա կեցեալ ամս հարեւր եւ ինսուսն, ծնանի զԿայանս. Կայանս կեցեալ ամս հարեւր եւ եւթասուսուս, ծնանի զՄադալիէլ. Մադալիէլ կեցեալ ամս հարեւր վաթսուս եւ հինգ, ծնանի զՅարեղ. Յարեղ կեցեալ ամս հարեւր վաթսուս եւ երկուս, ծնանի զՆոովը։

Մաղաղակէկեցեալ ամս ծնն, ծնա-
նի զՅարեթ, եւ եկեաց ամս 21 մին-
չեւ 102 ամն Նոյի:

Յարեթ կեցեալ ամս ծնն, ծնանի
զԵնովք: Եւ եկեաց ամս 7 մինչեւ
Մ2 ամն Նոյի: (Ձեռ. № 2679)

Ենովք կեցեալ ամս հարեւր վաթ-
սուն եւ հինգ, ծնանի զՄաթուաղա:

(Վենետ. հրատ., եջ 9—10)

Համեմատութիւնն ից պարզ յերևում եւ, վոր ժամանակագրու-
թյան վերնագրում հիշատակված Մովսես Խորենացու անունը
պատահական չէ, այլ վոր Շիրակացին իրոք ոգտվել ե Մովսես
Խորենացու «Հայոց պատմութիւն»-ից:

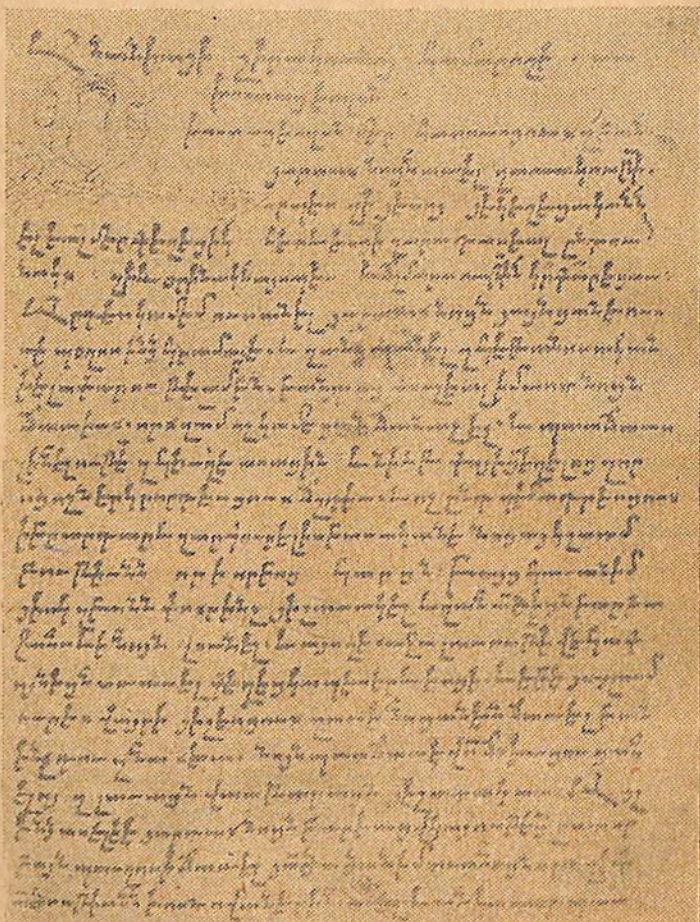
Յեթն 7-րդ դարի կեսում ապրած հեղինակը, կարևոր չէ ան-
գամ, թե դա Անանիա Շիրակացին ե թե ուրիշ մեկը, ոգտվում ե
Մովսես Խորենացու «Պատմութիւն հայոց»-ից, այդ նշանակում
է, վոր 7-րդ դարի յերկրորդ կիսում Խորենացու պատմութիւնն
արդեն գրված, պատրաստ մի աշխատութիւն եր: Կնշանակի՝
Մովսես Խորենացին 7-րդ դարի յերկրորդ կիսից ավելի վաղ
ապրած հեղինակ ե:

Ժամանակագրության մեջ Մովսես Խորենացու հիշատակվե-
լու ե ոգտագործելու այս փաստը ամբողջապես խախտում ե Մով-
սես Խորենացուն 8—9-րդ դար հասցնող բանասերների բոլոր
կովանները: Նա խախտում ե նաեւ Խորենացուն 7-րդ դարի յերկ-
րորդ կիսում ապրող հեղինակ համարող բանասերների յենթա-
դրութիւնը, վորովհետեւ դժվար ե կարծել թե Խորենացու «Պատ-
մութիւն»-ը գրելուց անմիջապես հետո հնարավոր դարձավ նրա-
նից ոգտվել: Մնում ե, վոր մենք Մովսես Խորենացուն 7-րդ
դարի կեսից ավելի վաղ փնտռենք:

Խորենացու 7-րդ դարի յերկրորդ կիսից առաջ ապրելու այս
փաստը, մյուս կողմից, կարծում ենք, լուծում ե նաեւ «Աշխար-
հացոյց»-ի շուրջը յեղած վեճը: Նա հերքում ե այն բանասերների
տեսակեալը, վորոնք «Աշխարհացոյց»-ը Խորենացու հետ եյին կա-
պում, պատճառաբանելով Խորենացու ուշ դարերի հեղինակ հան-
դիսանալու փաստը:

Շիրակացու Խորենացու աշխատության հետ ծանոթ լինելու
է նա ոգտագործելու վերաբերյալ մենք ունենք, սակայն, մի այլ
կարևոր տեղեկութիւն—Շիրակացու չհրատարակված մի աշխա-
տության մեջ Հայկի մասին արված մի հիշատակութիւն, վորը

մեր կարծիքով, վերցված և խորհնացուց: Շիրակացու այդ աշխատությունը ինչպես ասել ենք, գտնվում և ՀՍՍՀ մաս. թիվ 2762 և 2180 ձեռագրում: Նա Շիրակացու «Յաղագս երկրի» աշխատության գլուխներից մեկն և: Պարզվում և, վոր Շիրակացու «Յաղագս երկրի» աշխատությունը սկզբում ունեցել և առաջաբան «Առ խոստացեալսն» վերնագրով: Այդ նույն աշխատությունը «Յաղագս կենդանատեսակաց» գլխով չի վերջացել ինչպես Պատ-

Շիրակացու տիեզերագիտության ընդարձակ տեքստի առաջին էջը

կանյանի տաղադրված տեքստումն է, այլ շարունակվել է յոթանասուն և չորս այլ գլուխներով, վորոնք ունեն տոմարագրիտական բովանդակություն: — Ահա այդ գլուխներից մեկում — ԽԴ (43), վորի վերնագիրն է «Զինչ է ամիսն», Շիրակացու կողմից հիշատակվում է Հայկի առասպելը: Ի նկատի ունենալով այն հանգամանքը, վոր Շիրակացու աշխատության՝ այդ մասը դեռ վոչ վորի կողմից չի հրատարակված, ուստի և անհրաժեշտ ենք համարում բերել այստեղ այդ գլուխն ամբողջությամբ:

«Զինչ է ԱՄԻՍՆ»

Տեսանելով առաջնոցն զլուսինն լցեալ և մաշեալ, իմացան զանցաւորութիւն կենաց իւրեանց, ասացին թէ ի մեզ պատկեր: Եւ դարձեալ, զբնն են ամիսք, և կամ հիւ եղ զանուանս նոցա: Անուանք ամսոցն ոչ էին յիսկզբանէ, այլ՝ սկսեալ յԱդամայ մինչև ի Մովսէս՝ զգարնանամուտն տարեմուտ անուանէին ամենայն ազգք. և ամսոց անուանք ոչ գոյր, բայց միայն զառաջինն լուսինն զգարնանն առաջին լուսին անուանէին. և զկնի՝ Բ-րդ լուսին և Դ-րդ և Դ-րդ մինչև ցիժ-րորդ և զողջուն ամն այսպիսի անուամբ վարէին մինչև ի մուտն գարնանային և դարձեալ յառաջինն դառնային: Իսկ անուանք ամսոց երբանեղոցն ի Մովսէս անուանեցան, որ և կարգեաց զլրումն զատկաց նոցա, որ աւր էր ելից նոցա յնգիպտոսէ. և զամենայն տաւնս նոցա նա կարգեաց: Իսկ վասն այլոց ազգացդ ամսոց յայտնի ուրեք ոչ պտաք՝ թէ յժմէ աւրինադրեցան՝ յիմաստասիրաց թէ ի թագաւորաց, զի բազում ամիսք այն են՝ զոր թագաւորք յիւրեանց անունն անուանեցին: Առաջին կայսրն Հոռմայ, Դայիոս, որ կոչեցաւ Յուլիոս, սա ի թագաւորելն իւրում, զհինաիրոս ամսոյ, յուլիս անուանեաց ի վերայ անուան իւրոյ և վասն ծննդեան իւրոյ ի նոյն ամիսն: Նոյնպէս և Օգոստոս Բ-որդ կայսրն զհեկիտոս ամիս՝ յաւգոստոս անուանեաց իւր անունն և վասն ծննդեան իւրոյ ի նոյն ամիսն. նոյնպէս և այլ ամիսքդ անուանեցան յումէ և իցէ, զոր աւելորդ համարիմ կարգաւ ասել Բայց զամիսքդ հայոց ասացից՝ զի հայ ամսոցդ անուանք յառաջ քան զգնել թուականին հայոց էին: Եւ ոչ քան զայն միայն, այլ և յառաջ քան զմարդեգութիւն բանին աստուծոյ անուանեալ էին ամիսքդ այդոքիկ. և այս է պատճառն:

Զի Հայկ ոմն անուն աղեղնաւոր Կսկայ, յազգէ Յաբեթի, որդոյ Նոյի, եկեալ ի Բաբելոնէ՝ եկեալ տերեաց Կայոց և բնակեալ ի Կայս. և յանուն նորա կոչեցան Հայք, նոյնպէս որդւոց և դստերաց իւրոց եղ անուանս. զոր առեալ Կայոց զանուանս ուստերաց և դստերաց նորա եղին ի վերայ ամսոցդ՝ վասն մեծարանաց Կարն և զաւակացն (բնդգծումն իմն է։—Ա. Ա.) և են այսօրեկ՝ Նաւասարդի, Հոռի, Սահմի և Մահնկի. Արեղ և Մարերի դստերք էին Հայկին... Իսկ մարդաց և հարաւանց, զոր այժմ անկի կոչեն՝ այս ի գործոց անուանեցան՝ զի բնդ այն ժամանակս ամառնայինք էին սորա»։ (ՀԽՍՀ մատենագ. ձեռ., թիւ 2180, թերթ 523ա-բ)։

Շիրակացու այս աշխատութիւնը, վորի վերնագրում պարզ հիշատակված է «Անանիայի Շիրակունեոյ համարող»-ի աշխատութիւն լինելը, վնչ մի կասկած չի թողնում այլևս, վոր Շիրակացու ժամանակ Մովսէս Խորենացու աշխատութիւնն արդեն գրված պատրաստ մի աշխատութիւնն էր, Շիրակացին ծանոթ է եղել Խորենացուն և ոգտվել է նրանից։

Հին հայկական մատենագրութեան մեջ Հայկի առասպելի հիշատակութեան յերրորդ փաստն է այս (Խորենացի, Սեբեոս և սա), չհաշված Աստվածաշնչում և Թեյոնի մոտ յեղած հիշատակութիւնները, վորոնք թարգմանութիւններ են։ Ուշ շրջանի մյուս բոլոր հեղինակներն ոգտվում և կրկնում են իրենց աշխատութիւններում այս հիշատակութիւնները։ Ի միջի այլոց, Շիրակացու աշխատութիւնից բերված այս գլխից մեծ չափով ոգտվել է Վանականը։

Շիրակացին՝ Հայկի առասպելը, անկասկած, ոգտվել է Խորենացուց։ Շիրակացու բերած այս առասպելի կառուցվածքն ու շարադրութիւնը վոչ մի կասկած չեն առաջացնում, վոր նա վնչ թե բանավոր տեղեկութիւնների հիման վրայ զբիւլ այդ, այլ ոգտվել է Խորենացուց։ Շիրակացու՝ Սեբեոսից (ժամանակակից հեղինակից) ոգտվելու վերաբերյալ, իհարկե, խոսք լինել չի կարող։ Նշանավոր հայագետ գիտնական Ստ. Մալխասյանն իր կազմած Սեբեոսի պատմութեան համեմատական տեքստի առաջարկում անհերքելի փաստերով ապացուցել է, վոր Սեբեոսն ևս ոգտվել է Խորենացուց¹։ Նորագույն ուսումնասիրութիւնների ար-

¹ Տե՛ս «Սեբեոսի եպիսկոպոսի պատմութիւն», չորրորդ տպագրութիւն, հրատ. Արմֆանի, 1939 թ., Ստ. Մալխասյանի առաջարկով։

դյունքները, այսպիսով, դալիս են լիովին ապացուցելու խորհրդացու՝ հին հեղինակ լինելու փաստը: Խորհրդացու ժամանակի վերջնական վորոշման համար այժմ մնում է քննություն առնել խորհրդացու «Պատմութիւն հայոց»-ում Հայաստանի չորս մասի բաժանված հիշատակվելու, Հովհաննէս Մաղադասից ու Սեդրէս տրոսի վարքից ոգտվելու փաստերը և վերջնականապէս լուծել այդ հեղինակի ժամանակը: Շիրակացին իր՝ խորհրդացուց ոգտվելու փաստերով սահմանափակում է խորհրդացու ժամանակի վերջին սահմանը: Այժմ մնում է խորհրդացուն փնտռել այդ ժամանակից առաջ յեղած տարածութեան մեջ:

Մեր վերև բերված փաստերը հնարավորութեամբ են տալիս բացատրելու «Աշխարհացոյց»-ի և խորհրդացու պատմութեան մեջ նկատվող այն նմանութեանները, վորոնք մատնացուց են արված խալաթյանցի, Մարկվարտի և ակադ. Հ. Մանանդյանի աշխատութեաններում: Նմանութեանները պարզ ցույց են տալիս, վոր վնջ թէ խորհրդացին և ոգտվել «Աշխարհացոյց»-ից, այլ «Աշխարհացոյց»-ի հեղինակ Անանիա Շիրակացին և ոգտվել խորհրդացու պատմութեանից: Նկատվող կարեւոր նմանութեանները մենք չենք ուզում բերել այստեղ, հետաքրքրվողն այդ կդտնի ակադ. Հ. Մանանդյանի «Խորհրդացու առեղծվածի լուծումը» աշխատութեան մեջ, սակայն Շիրակացու խորհրդացու «Պատմութիւն»-ից ոգտվելու փաստը ցույց տալու համար մենք անհրաժեշտ ենք համարում բերել այստեղ յերկու համեմատութեամբ միայն:

«Բայց զնախասացեալ կինն Անուշ
բնակեցուցանէ [Տիգրան] որդւոյք
իւրոյք յանդորրութեան սպասուածի
փրածին մեծի լերինն: (Ջորմէ լեալ
առեն յահագին իմն շարժմանէ. զոր
պատմեն՝ որք բազմաշրջութեամբ
հրամաւ Պաղոմեայ ասպարի-
սօք զբնակութիւնս մարդ-
կան չափեցին...»:

(Խոր., I, 30, էջ 83)

«Որպէս Պաղոմէոս Կղա-
ղէոս չափեալ ասպարիզօք
զամենայն բնակութիւնս
մարդկան...»:

(«Աշխարհացոյց»-ի Ղենեւ. հրատ.,
էջ 587)

«Մբանչելի է և աշխարհն [ձենաց]
առատութեամբ ամենայն պտղոց, և

«... և լինի անդ (ձենաց աշխար-
հում) դարիճենիկ և կաթիմոն, ի

գեղեցիկ բուսովք զարդարեալ,
քրքումէս եւ սիրամարգա-
շատ եւ բաղմամետաքս, ան-
բաւութիւն յամուրաց եւ հրէշից,
եւ որ էշայծեմունսդ անուանեն. ուր
հասարակաց կերակուր ասին զսո-
մեզ պատուական եւ սակաւուց ճա-
շակելիս՝ զփասեան եւ զպոր, եւ այլք
այսպիսիք»:

(Յորենացի, II, 81, էջ 223)

Կասիա լեռնէ, եւ սկիւթիկոն՝ որ է
առաջոյն ինքնեղ. եւ ունի հրէշ, եւ
մուշկ, եւ շիրամարգ շատ, եւ
այլ հաւ պիտանիս, եւ քրքումս
անբաւս. մինչ զի հեծեալ ոք ի
սպիտակ գերդակ ձիով... Լինի ապ-
ր իշոււմ շատ եւ ազնիւ քան զա-
մենայն երկիր»:

(«Աշխարհացոյց»-ի Սուքր. հրատ.,
էջ 46)

ԽՈՐԵՆԱՅՈՒ ՅԵՎ ԶԱՔԱՐԻԱ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ՀԵՂԻՆԱԿՆԵՐ ԶԼԻՆԵԼՈՒ ԽՆԴԻՐԸ

Յորենացու ժամանակը վորոշելու հարցում աւագ. Հ. Մա-
նանդյանի կարեւոր կովաններէց մեկը, ինչպէս հայտնի յե, Յե-
րուսաղեմի թիվ 413 ձեռագրում պահված «Զաքարիա կաթողիկոսի
եւ Մովսէսի ի փոխումն Աստուածամաւրն եւ պատկերի նորին»
ձառն եւ հանդիսանում: Այդ ձառը հիմք եւ տվի նրան յենթադրելու,
վոր Յորենացին եւ Զաքարիա կաթողիկոսը ժամանակակից հեղի-
նակներ են, վորովհետեւ նրանք, աւագ. Հ. Մանանդյանի կարծի-
քով, միասին են գրել այդ ձառը ու՝ նրանց անունները միասին
են հիշատակված տվյալ ձառի վերնագրում, իսկ վորովհետեւ մեզ
ճշտությամբ հայտնի յե Զաքարիա կաթողիկոսի ժամանակը
(=855—876 թ. թ.), ուրեմն, յենթադրել եւ նա, այդ նույն ժա-
մանակի մարդ պիտի լինի նաեւ Յորենացին¹:

Զաքարիա կաթողիկոսին եւ Յորենացուն վերագրվող այդ ձա-
ռի հիման վրա աւագ. Հ. Մանանդյանը կռահել եւ նաեւ, վոր այդ
ձառում աստվածածնի պատկերի մասին յեղած տեղեկություն-
ները հավանական եւ ե քաղված լինեն Մովսէս Յորենացուն վե-
րագրված «Պատասխանի թղթոյն Սահակայ» աշխատությունից,
վորը վենետիկի միաբանության կողմից հրատարակված ե Յորե-
նացու «Մատենադրութիւնը»-ի մեջ: «Միանգամայն սակայն հա-
վանական ե, —ասում ե աւագ. Հ. Մանանդյանը, —վոր այդ թղղ-

¹ Տե՛ս «Յորենացու առեղծվածի լուծումը», էջ 157, նաեւ նույն աշ-
խատության վերջում տեղավորված ուստերեն եւ դերմաներեն լեզուներով
գրված թեղերը:

Թում մեջ բերված Աստվածածնի պատկերի մասին տեղեկությունները քաղված են, իրոք, «Մովսես քերթող»-ի, այսինքն՝ Խորենացու համապատասխան գրվածքից, վորը նա գրել էր Ջաֆարիա կաթողիկոսի հետ միասին (ընդգծումն իմն է.—Ա. Ա.) և վորը հիշատակված է Յերուսաղեմի թիվ 413 ձեռագրում»¹:

Ակադ. Հ. Մանանդյանը Յերուսաղեմի այդ ձեռագիրն ինքն անձամբ չի տեսել: Նա այդ աշխատությունն վերնագրի հետ ծանոթացել է միայն Գ. Զարբանալյանի «Հայկական հին դպրութեան պատմություն» աշխատության մեջ՝ Զաքարիայի և Խորենացու գրական ժառանգության առթիվ բերված փոքրիկ հիշատակությունից, ուստի և նա իր գրած հարցերի վերջնական լուծումը թողել է կատարել հետազոտում, յերբ կուսումնասիրվի Յերուսաղեմի մատենադարանի ձեռագիրը: Նա ասում է. «Այս խնդիրը վերջնականապես պարզելու համար անհրաժեշտ է, իհարկե, համեմատել «Պատասխանի թղթոյն Սահակայ» գրվածքը «Ի փոխումն Աստվածամաւրն և պատկերի նորին» վերահիշյալ յերկի հետ, վորը գտնվում է Յերուսաղեմի մատենադարանում»²:

Խորենացուն և Զաքարիա կաթողիկոսին վերագրվող այս ձուռի հնագույն մի ընդորինակություն, բացի Յերուսաղեմի մատենադարանից, բարեբախտաբար, պահվել է նաև մեր մատենադարանում: Նա այժմ մեր ձեռքի տակ է և հնարավոր է կատարել այդ համեմատությունը:

Խորենացու և Զաքարիա կաթողիկոսի այդ ձուռը պարունակող ՀԽՍՀ մատենադարանի ձեռագիրն ունի XIII դարի գրչություն: Նրա գրիչն ու գրչությունն վայրը անհայտ են: Այդ տեքստն ունի հետեյալ վերնագիրը. «Զաքարիայ(յ)ի հայ(յ)ոց կաթողիկոսի և Մաւսիսի Քերթողի ասացեալ ի փոխումն Աստուածամաւրն և պատկերի նորայ»: Ձեռագրի նյութը թուղթ է: Գրված է միասյուն, գեղեցիկ բոլոր գրով: Ձեռագիրը կրում է ՀԽՍՀ մատենադարանի 2042 (2054) համարը:

Զաքարիա կաթողիկոսին և Խորենացուն վերագրվող այդ տեքստի ուսումնասիրությունից պարզվում է, վոր Խորենացին և Զաքարիան վնչ թե իրար ժամանակակից հեղինակներ են հան-

¹ Հ. Մանանդյան, «Խորենացու առեղծվածի լուծումը», հջ 157:

² Նույն տեղում:

դիսացել և իրար հետ միասին կազմել են այդ տեքստը, այլ մի յերրորդ անձնավորություն և կատարել և կոմպիլիացիա—վերցրել և խորենացու և Զաքարիայի առանձին աշխատություններից իր ցանկացած հատվածները, միացրել և և վերնագրում դրել խորենացու և Զաքարիա կաթողիկոսի անունները (այսինքն այն հեղինակների անունները, վորոնցից նա ողտվել և իր այդ տեքստը կազմելու ժամանակ): Անհրաժեշտ և նշել, վոր կոմպիլիացիա կատարող այդ յերրորդ անձնավորությունը նպատակ չի ունեցել ձուլել խորենացու և Զաքարիայի տեքստերը, խմբագրական մեծ փոփոխության չի յենթարկել, անգամ տեքստի լուսանցքներում մի քանի տեղ անհրաժեշտ և համարել հիշեցնել, վոր տեքստի այս հատվածը խորենացուն և, այս հատվածը—Զաքարիային: խորենացուց վերցրած հատվածների դիմաց նա կրճատ նշանակել և «Մու», «Մու» և «Մուս», իսկ Զաքարիայինը—«Զք» կամ «Զաք»: Ի միջի այլոց, կոմպիլիացիայի այս տեսակն ինչ-վոր մի բացառիկ յերևույթ չի մեր մատենագրության մեջ: Այս նույն ձևով կառարկել և կոմպիլիացիա նաև մի շարք այլ տեքստերում: Այսպես՝ ձեռագրերում մեզ հաճախ հանդիպում են քերականությունների այնպիսի տեքստեր, վորոնք կազմված են տարրեր ժամանակներում ապրող հեղինակների աշխատություններից վերցրած հատվածներից (Դավթի, Մամբրեյի Ստեփաննոսի, Մովսեսի և ուրիշների), վորոնց անունները, ճիշտ վերև հիշված տեքստի նման, հիշատակվում են լուսանցքներում:

Մովսեսին և Զաքարիային վերագրվող այս տեքստի վնչ մի հատվածից, ուղղակի կամ անուղղակի ձևով, չի յերևում, վոր Զաքարիան և Մովսես խորենացին ժամանակակից մարդիկ են: Ձեռագրից չի յերևում նաև, վոր կոմպիլիացիա կատարող հեղինակը, վորը ժամանակագրական տեսակետից խորենացուն և Զաքարիային համեմատաբար ավելի մոտիկ կանգնած անձնավորություն և, նրանց վրա նայի վորպես ժամանակակից հեղինակների: Այսպիսով, ակադ. Հ. Մանանդյանի այն յենթադրությունը, վոր Յերուսաղեմի թիվ 413 ձեռագրում յեղած «Զաքարիայի կաթողիկոսի և Մովսեսի փոխումն Աստուածամաւրն և պատկերի նորին» ճառը գրել են Զաքարիա կաթողիկոսը և խորենացին վորպես ժամանակակից հեղինակներ, մատենագրարանի նույն տեքստի ավելի հին ընդորինակության հիման վրա, չի հաստատվում:

Այս նույն տեքստի ուսումնասիրութեան հիման վրա, սա-
կայն, հաստատվում է ակադ. Հ. Մանանդյանի մյուս յենթադրու-
թյունը, վոր այդ ճառում ոգտագործված պիտի լինի Խորենացուն
վերագրվող «Պատասխանի թղթոյն Սահակայ» աշխատութեանը:
Մեր վերև հիշած կոմպիլիատոր հեղինակն իրոք վոր ոգտվել
է Խորենացու նշված աշխատութեանից: Ավելի ճիշտ, այդ ճառի
այն բոլոր հատվածները, վորոնք վերաբերում են Խորենացուն,
վերցված է նրա «Պատասխանի թղթոյն Սահակայ» աշխատու-
թյունից: Ի միջի այլոց, անհրաժեշտ է նշել, վոր Խորենացու
«Պատասխանի թղթոյն Սահակայ» աշխատութեանը, ինչպես շատ
ճիշտ նկատել է յեկրոսպցի գիտնական Ֆետտերը¹, անվավերա-
կան է:

Դժվար է վորոշել կոմպիլիատոր հեղինակի՝ Մովսեսի և Զա-
քարիայի աստվածածնի վերափոխման ու նրա պատկերի վերա-
բերյալ գրած այս առանձին աշխատութեաններից ոգտվելու և
նշված ճառը կազմելու ժամանակը: Համենայն դեպս, մեզ թվում
է, այդ XII—XIII դարերից ավելի ուշ ժամանակներում չպի-
տի լինի:

Խորենացու «Պատասխանի թղթոյն Սահակայ» աշխատու-
թյունից ոգտվելու փաստն ավելի ակնբախ դարձնելու համար
անհրաժեշտ ենք համարում բերել յերկու տեքստերից զուգահեռ
մի հատված:

(Զաքարիայի հայոց կաթողի-
կոսի Մուսիսի բերթողի ասացեալ
ի փոխումն Աստուածամարն և պատ-
կերի նորայ):

(Պատասխանի թղթոյն Սահակայ)

ՄԵ || Նապոն Ամինադարս որդի
ծնաւ զՍաղմոն յաղգէ Յուդա, և յոր-
ժամ անցոյց Յեսու ընդ Յորդանան.
զԲԺ ցեղիցն. զբանակն և զկոթ-
ժանկն ներքովի ապրեցուցանէն
զԲանաբ պոռնիկ. զոր առեալ Սաղմոն
իւր կնութեան. քաղաք շինէ զԲեդ-
ղանէմի սահմանս Յուդայ. և ծնանէր
զԲոոս. և Բոոս առ իւր կին զՆուբ:

«... և Նապոն ծնանի զՍաղմոն Այս
Սաղմոն իշխան էր ցեղին Յուդայ,
յորժամ անցոյց Յեսու ընդ Յորդ-
դանան զորդիսն Իսրայէլի, զերկո-
տասան ցեղիցն բանակաւ եւ ի կոթ-
ժանման ներքովի, ապրեցուցեալ
Յեսու զԲանաբ պոռնիկն, եւ զնա
ի կնութեան Սաղմոնի. և քաղաք
շինէր սա ինքեան զԲեթղեհէմ'ի գե-

¹ Տե՛ս «Հայկական աշխատասիրութիւնք հայագէտ պ. Ֆէթթէրի», Թարգ-
մանութեամբ Հ. Տաշյանի, 1895 թ., էջ 98—101:

Մովարաց ի զինով աւելիցի հաղորդ
աւրհնութեան արդարոց, և ի Հռու-
թա ծննդեանէն ծնաւ ազգ տանն
Դաւթի. և ի նոցա զաւակէն ծնաւ
բրիստոս, և Բոոս ծնաւ զՈլմբէ. և
յՈլմբէ ծնաւ զՅասէ. և Յեսսէ՝ զԴա-
ւիթ մարգարէն. հոգով սրբով ասաց
ոչ ինչ կրօնքս իշխանս Յուդայ
Իսկ երբաթա բացումն ասէ. վասնզի
ի նմա երանելին Սամուէլ աւծանէր
զԴաւիթ թագաւոր Աստուածին.
դոր մարգարէն կանխաւ ճառեալ
ի քէն ելցէ ինձ իշխան որ հովիւսցէ
զԺողովուրդ իմ զԻսրայէլ. մեծ նա-
հապետին Յակորա լցաւ աւրհնու-
թիւն որ ասաց. մի պակասեցէ իշ-
խան Յուդայէ, մինչև ի գալիս որոյ
իւր է թագաւորութիւն. և նա է ահն-
կալութիւն հեթանոսաց. ոչ վասն
Դաւթի ասացաւ մարգարէութիւն.
այլ որ ի զաւակէ Դաւթի էառ զճըշ-
մարիտ մարդեղութիւն. ի Բեթղեմ
որ կոչեցաւ քաղաք Դաւթի ծնաւ
ի սուրբ կուսն. ի սմա բացաւ դուռն
տիեզերաց տեսանել զարարչական
բանն մարմնովն ճշմարտապէս. որ է
առաջին քաղաք գաւառին. Յուդա ի
քէն ելցէ ինձ իշխան. ոչ ըստ Դաւթի.
կամ այլ ըստ թագաւորացն ասացաւ,
որք միում Իսրայէլի տիրեցին. այլ
ի Բեթղեմէն ծնելոյն ի կուսէն. որ
տիրեաց տիեզերաց աստուածաբար.
զի մի հրէայքն միայն ճոխասցին
մարդեղութեամբն. առաջին հաւատալ
ի Քրիստոս. զի և հեթանոսաց անմա-
քուր կանայք ի գտեբացն Իսրայէլի
յաշորդեցին մաքրութիւն Ռահաբ.
Հռութ և Թամար. զի և հեթանոսաց ժո-
ղովուրդն պարծեցին. այսպէս ունե-
լով նախամայրք սրբոյ կուսն. զի վոր-
պէս հրէայքն թագաւորովքն պարծին
և նահապետեան. սուրբ կուսին նախա-
նարքք. նմանապէս և սուրբ եկեղեցի

տինս Յուդայ. և ի սմանէ ծնանէր
զԲոոս եւ Բոոս առ կին զՀռութ մա-
վարացի, և ի նմանէ ծնանէր զՈլմբեզ,
և Ոլմբեզ ծնանի զՅեսսէ, Յեսսէ
ծնանի զԴաւիթ. Սա է մարգարէին
հոգեխառն խոստովանութիւնն. Ոչ
ինչ կրսեր ես յիշխանս Յուդայ:
Իսկ եփրաթա՝ թարգմանի բացումն,
վասն զի ի սմա և Սամուէլ օծեալ իւ-
ղով զԴաւիթ, զոր մարգարէն նախա-
ճառեալ, զի քէն ելցէ ինձ իշխան օր
հովիւսցէ զԺողովուրդ իմ զԻսրայէլ:

Մեծի նահապետին լցաւ օրհնու-
թիւն, անպակաս ասացեալ պէտ ի
Յուդայէ, մինչև ի գալ՝ որոյ իւր է
թագաւորութիւնն, և նա է ահնկա-
լութիւն հեթանոսաց: Ոչ վասն Դաւ-
թայ ճառեալ զայս մարգարէացաւ,
այլ վասն որ ի զաւակէ Դաւթի ճըշ-
մարիտ էառ զմարմնաւորութիւնն:
Մնալ ի սուրբ կուսէն ի Բեթղեմէն
որ Դաւթի կոչեցաւ քաղաք: Ի սմա
բանայր դուռն տեսութեան տիեզե-
րաց, զարարչական բանին մարմնա-
նալ ճշմարիտ, որ առաջին է, և ոչ
կրսեր քաղաք գաւառանին Յուդայ:
Եւ քէն ելցէ ինձ իշխան, ոչ է ըստ
Դաւթայ և կամ ըստ մաքուր թագա-
ւորաց ճառեալ, որք միայնում Իս-
րայէլի տիրեցին, այլ ի Բեթղեմէն ի
կուսէն ծնեցելոյ, և տիրեալ տիեզերաց
աստուածաբար: Եւ զի մի Հրէայքն
ճոխասցին միայն ինքեանց զմարմ-
նաւորութիւնն հաւատալով, զի և ի
հեթանոսաց անմաքուր կանայք զըս-
տեբաց Իսրայէլի յաշորդեցին մաք-
րութիւն, Թամար, Բաթաբ, Հռութ.
զի և հեթանոսաց պարծեացի ժո-
ղովարան, այսպիսի ունելով նա-
խամայր սրբոյ կուսին Զի որպէս
Հրէայք պարծին թագաւորօք և նա-
հապետօք, նուէնպէս և եկեղեցի
սուրբ խնդասցէ տեղեւուն, Թամա-

փայլեաց անմուտ արեգակն, որ ջահաւորեաց զընթանուր տիեզերս ամենայն. . .»:

(Ձեռագիր թիվ 2042 (2054), թերթ 325ա—բ):

անմուտ արեգակնն, ջահաւորեաց զընթանուր տիեզերս. . .»:

(Մովսէսի Խորենացու, Մատենադրութիւնք, Վենետիկ, 1865 թ., էջ 286—87, «Պատասխանի թղթոյն Սահակայ»):

Համեմատությունից պարզ յերևում է, վոր այդ յերկու տեքստերում ելական տարբերություններ չկան: Յեղած տարբերությունները զրչական բնույթ ունեն: Ներկա ճառը կազմող հեղինակը, ինչպես շատ ճիշտ կռահել է ակադ. Հ. Մանանդյանը, վերցրել է Խորենացու «Պատասխանի թղթոյն Սահակայ» աշխատությունից: Սակայն, կրկնում ենք, ակադ. Հ. Մանանդյանի մյուս յեղրակացությունը՝ նշված ճառի հիման վրա Խորենացուն Ջաքարիա կաթողիկոսի ժամանակակից մարդ համարելը, ինչպես ցույց ենք տվել վերևում, չի հաստատվում:

«ՄՂՈՆԱԶԱՓ»-Ն «ԱՇԽԱՐՀԱՅՈՅՑ»-Ի
ՇԱՐՈՒՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆՆ Ե

«Մղոնաչափ»-ի և «Աշխարհացոյց»-ի մեջ յեղած կապի վրա կանգ է առել արդեն ակադ. Հ. Մանանդյանը իր «Խորենացու առեղծվածի լուծումը» աշխատության մեջ (էջ 84—89) և հիմնվելով «Աշխարհացոյց»-ի ու «Մղոնաչափ»-ի աշխարհագրական անունների նմանության վրա, հետադարձ է համարել «Մղոնաչափ»-ը «Աշխարհացոյց»-ի հեղինակի գործ լինելը, միայն այն վերապահությամբ, վոր այդ գրվել է վնջ թի 7-րդ դարում, այլ ավելի ուշ—9-րդ դարում: Ակադեմիկ Հ. Մանանդյանի հիմնական կռիվները, վոր հիմք է տվել յենթադրելու, թե «Մղոնաչափ»-ը Շիրակացու ժամանակից ուշ, IX դարում գրված աշխատանք է, հանդիսացել է «Ակողա» և «Բասրա» քաղաքների հիշատակումը «Մղոնաչափ»-ում, վորոնք առևտրական կարևոր կենտրոններ էին դառնել և կարող էին հիշվել 7-րդ դարից հետո: Յերևում է, ակադ. Հ. Մանանդյանը ծանոթ է միայն «Աղվեսագրքի» և ՀԽՍՀ մատենադարանի 2679 և 1737 թվակիր ձեռագրերի «Մղոնաչափ»-երի հետ, վորոնք լավ որինակներից չեն: Նա իր տրամադրության տակ չի ունեցել ՀԽՍՀ մատենադարանի «Մղոնաչափեր»-ի լավագույն մյուս որինակները, վորոնք հիմք կտային ավելի համարձակ յեղրակացության:

ՀիՄՆ մատենադարանի 30 ձեռագիր «Մղոնաչափք»-երի աւսուցնասիրության արդյունքները այժմ գալիս են լիովին հաստատելու ահադ. Հ. Մանանդյանի յեզրակացությունը՝ «Մղոնաչափք»-ը «Աշխարհացոյց»-ի հավելւած լինելու հարցում: Պարզվում է, վոր «Աշխարհացոյց»-ի հեղինակը վերջացնելով աշխարհագրության շարագրությունը, իրոք շարունակել է «Մղոնաչափք»-ը ցանկանալով համառոտ ձևով տալ գլխավորապես Արեւիկքի առեւտրական կարեւոր մագիստրալները և նրանց վրա գտնվող առանձին կարեւոր քաղաքները՝ մղոնաչափերով: Ուսուցնասիրողները գործը հետագայում հեշտացնելու համար անհրաժեշտ ենք համարում տալ այստեղ ՀիՄՆ մատենադարանի ձեռագրերի «Մղոնաչափք»-ի բերլիոգրաֆիան՝ դասավորված ժամանակագրական կարգով:

1. «Վասն գիտութեան մղոնաչափաց»:—Ընդորինակված է 971 թվին: Գրիչը—Դուհասն և (Դավթի վորդին): Ամենահին հայկական մեզ հասած թղթե ձեռագիրն է: Գրված է միասյուն միջին մեսրոպյան յերկաթագրով: «Մղոնաչափք»-ը շարունակվում է զրամական չափերով (տես թիվ 2679 (102), թերթ 206ա):

2. «Մղոնահամարք երկրաչափութեան»:—Ընդորինակված է XIII դ.: Գրիչը—Սարգիսն է: Վերջում ունի «Աշխարհացոյց»-ի ընդորձակ վերջաբանը: Գրված է թղթի վրա, միասյուն, բոլոր գրով (տես թիվ 4166, թերթ 209ա-բ):

3. «Մղոնաչափք»:—Գրված է պահպանակի վրա: Գրչության ժամանակը հայտնի չի: Պահպանակին կից ձեռագիրն ունի 1353 թ. գրչություն: Գրված է թղթի վրա, միջին մեսրոպյան գրով (տես թիվ 5600, վերջին պահպանակը):

4. «Յ(ա)ղ(ա)զս Մղոնաց»:—Ընդորինակված է 1413 թ. Թովմա Մեծոփեցու կողմից: Վերջինիս մի հիշատակությունից յերևում է, վոր նա արտագրել է Խլաթա վանքում գտնվող մի հին ձեռագրից: Ձեռագրի նյութը—թուղթ է: Գրված է միասյուն, բոլոր գրով: «Մղոնաչափք»-ը շարունակվում է Շիրակացու ծանրության չափերով (տես թիվ 599, թերթ 51ա-բ):

5. «Յաղազս երկրաչափութեան»:—Ընդորինակված է Մատթեւոս վարդապետի կողմից, XV դարում: Գրված է թղթի վրա, բոլոր գրով (տես թիվ 5184, թերթ 57բ):

6. «Մղոնահամարք այս են»:—Ընդորինակված է Վարդանի

վորդի Դավթի կողմից: Դրնության թվականը—1443 թ. և: Գրված և թղթի վրա, միասյուն, բոլոր գրով, տեղավորված և «Աշխարհացոյց»-ի հավելվածում (տես թիվ 582, թերթ 173բ—174ա):

7. «Մղոմաչափ»:—Ընդորինակված և XV դարում Պետրոս գրչի կողմից: Տեղավորված և «Աշխարհացոյց»-ի հավելվածում: Վերջում ունի ընծայական վերջաբան: Գրված և թղթի վրա, յերկայուն, բոլոր գրով (տես թիվ 1267, թերթ 363բ—364ա):

8. «Մղոմաչափ»:—Ընդորինակված և 1597 թ. Ղազար Բաբերդցու կողմից: Տեղավորված և «Աշխարհացոյց»-ի հավելվածում: Վերջում ունի «Աշխարհացոյց»-ի ընծայական վերջաբանը: Գրված և թղթի վրա, յերկայուն, նոսր գրով (տես թիվ 1486, թերթ 104բ):

9. «Մղոմաչափ»:—Ընդորինակված և XVI դարում: Գրիչնանհայտ և: Գրված և թղթի վրա, միասյուն, նոսր գրով (տես թիվ 3961, թերթ 28ա—29ա):

10. «Մղոմաչափ»:—Ընդորինակված և 1600 թ. Յերեմիա գրչի կողմից: Տեղավորված և «Աշխարհացոյց»-ի հավելվածում: Ջեռագիրը—թուղթ և, գրված և յերկայուն, նոսր գրով (տես թիվ 2019, թերթ 291ա-բ):

11. «Մղոմաչափ»:—Ընդորինակված և 1608 թ., Պոլսում, Պետրոս գրչի կողմից: Տեղավորված և «Աշխարհացոյց»-ի հավելվածում: Ջեռագիրը—թուղթ և: Գրված և միասյուն, նոսր գրով (տես թիվ 5613, թերթ 299ա-բ):

12. «Մղոմաչափ»:—Ընդորինակել և Միմեոն եպս.-ը, Լեմբերգում, 1614 թ.: «Մղոմաչափ»-ն սկսում և փոքրիկ ծանոթությամբ՝ մղոմական չափերի մասին, մի քանի տող խոսվում և առաջարկական չափերի մասին և անցնում ըստ տեքստին: «Մղոմաչափ»-ի այս տեքստն իր բովանդակությամբ համապատասխանում և Ալիշանի ոգտադործած Սարգիս գրչի «Մղոմաչափ»-ին: Գրված և թղթի վրա, յերկայուն, նոսր գրով (տես թիվ 20, թերթ 293—295):

13. [«Մղոմաչափ»]:—Ընդորինակված և 1624 թ. Ասովածատուր վարդապետի կողմից: Տեղավորված և «Աշխարհացոյց»-ի հավելվածում: Դրությունը—բոլոր և: Գրված և թղթի վրա, յերկայուն (տես 2748, թերթ 238ա-բ):

14. «Մղոմաչափ»:—Ընդորինակված և 1653 թ., Շոռոթում:

Ձեռագիրը — թուղթ է: Գրությունը — նոտը է: «Մղոնաչափը»-ն իր վերջում պահել է «Աշխարհացոյց»-ի ընծայական վերջաբանը (տես 4205, թերթ 470ա):

15. «Մղոնաչափ»: — Ընդորինակված է 1657 թ. Ալեքսանդարի կողմից նորաշինում: Տեղավորված է վարդանի «Աշխարհացոյց»-ի հավելվածում: Գրված է թղթի վրա, միասյուն, բոլոր գրով (տես թիվ 1487, թերթ 50ա-բ):

16. «Մղոնահամարք այս են»: — Ընդորինակված է 1664 թ.: Գրիչն անհայտ է: Տեղավորված է «Աշխարհացոյց»-ի հավելվածում: Ձեռագիրը — թուղթ է: Գրված է յերկսյուն, նոտը գրով (տես թիվ 1717, թերթ 170ա-բ):

17. «Մղոնաչափ»: — Ընդորինակված է 1665 թ. Յեփրեմ Տաթևացու կողմից, Կեսարիայում: Տեղավորված է «Աշխարհացոյց»-ի հավելվածում: Գրությունը — նոտը է: Ձեռագիրը — թուղթ է (տես թիվ 2291, թերթ 105ա—106ա):

18. [«Մղոնաչափ»]: — Ընդորինակված է XVII դարում: Ձեռագրի գրիչն ու գրչության վայրն անհայտ են: Ձեռագրի նյութը — թուղթ է: «Մղոնաչափը»-ն իր վերջում ունի ընծայական վերջաբան (տես թիվ 1127, թերթ 227ա-բ):

19. [«Մղոնաչափ»]: — Ընդորինակված է 1672 թվին Նահապետ Շոռոթեցու կողմից: Տեղավորված է «Աշխարհացոյց»-ի հավելվածում: Վերջում ունի ընծայական վերջաբանը: Գիրը — նոտը է: Նյութը — թուղթ է: Գրությունը — միասյուն է (տես թիվ 3941, թերթ 280բ—281ա):

20. «Մղոնաչափ»: — Ընդորինակված է 1676 թ. Գրիգոր Յերևանցու կողմից: Տեղավորված է «Աշխարհացոյց»-ի հավելվածում: Ձեռագրի նյութը — թուղթ է: Գիրը — նոտը է (տես թիվ 1864, թերթ 296ա—297ա):

21. «Մղոնաչափ»: — Ընդորինակված է 1677 թ. Սարգիս յեպ. Յեվդոկեցու կողմից, Յերուսաղեմում: Ձեռագրի նյութը — թուղթ է, գիրը նոտը է (տես թիվ 3657, թերթ 40ա-բ):

22. «Մղոնահամարք ֆանապարհաց ընդհանուր»: — Ընդորինակված է XVII դարում: Ձեռագրի գրիչն ու գրչության վայրն անհայտ են: Նյութը թուղթ է (տես թիվ 1737, թերթ 72բ—73ա):

23. «Մղոնաչափ»: — Ընդորինակված է 1691 թ. Ներսես սար-

Արամի կողմից: Ձեռագրի նյութը—թուղթ և: Տեքստը վերջում
թերի յե (տես թիվ 1459, թերթ 190ր):

24. «Մղոնաչափ»:—Ընդորինակված և XVIII դ.: Ձեռագրի
գրելն ու գրչության վայրն անհայտ են: Նյութը—թուղթ և,
գիրը—նոսր (տես թիվ 7190, թերթ 95բ—96ա):

25. «Մղոնաչափ»:—Ընդորինակված և 1722 թ. Ալեքսան
դրի կողմից: Նյութը—թուղթ և: Գիրը—նոսր և (տես թիվ 7993,
թերթ 100ր):

«Մղոնաչափ»-ի ներկա բերլիոգրաֆիան լրիվ չի: ՀեՄՀ
Պետ. մատենադարանի ձեռագրերում կան պատմագիտական այն-
պիսի ժողովածուներ, վորոնք դեռևս ուշագիր չեն նայված:

«Մղոնաչափ»-երի միջև գոյություն ունեցող կապը, կամ
խնչակա, սովորաբար, ասվում և—ձյուղազրությունը, մենք դժվա-
րանում ենք տալ, վորովհետև առանձին ընդորինակությունե-
րի միջև յեղած կապի պարզաբանումը, կոնկրետ հիշատակություն-
ները բացակայություն պատճառով, անհնար և:

Կարևոր հետևությունը, վոր կարելի յե հանել ՀեՄՀ մատե-
նադարանի ձեռագրերում պահված «Մղոնաչափ»-երի ուսումնա-
սիրությունից, դա նրանց ունեցած սերտ կապի հարցն և «Աշ-
խարհացոյց»-ի տեքստի հետ: «Մղոնաչափ»-ի տեքստերի մեծ
մասը ընդորինակված են «Աշխարհացոյց»-ի հավելվածում:
Ուշագրություն արժանի յե, վոր «Մղոնաչափ»-երը վորպես
հավելված պահել են հատկապես «Աշխարհացոյց»-ի լավագույն
և հնագույն օրինակները (թիվ 582 և ուրիշները): Ծիշտ և,
պատահում են պատմագիտական բովանդակությամբ հնագույն
այնպիսի ձեռագրեր ևս, ուր «Մղոնաչափ»-երը պատահում են
«Աշխարհացոյց»-ից անդամահատված ձևով, սակայն այդ ժողովա-
ծուները սովորաբար պատմագիտական մանր նյութերի ժողովա-
ծուներ են և դրանց նպատակն և յեղել դանդաղ մատենագիրնե-
րից ծաղկաքաղ ձևով արված ներկայացնել տարբեր գիտություն-
ների գծով հասվածներ միայն:

Կարևոր և նշել նաև, վոր «Մղոնաչափ»-ի ընդորինակու-
թյունները պարունակող ձեռագրերը սովորաբար պարունակում
են նաև Շիրակացու մյուս աշխատությունները («Յաղագս կոող»,
«Յաղագս չափոց», «Յաղագս ընթացից արեգական», «Աստեղա-
քաշական երկրաչափութիւն» և այլն): «Մղոնաչափ»-ի Շիրա-

կացու աշխատությունների հետ և նրան կապակցված հանդեա
գալը, նրանց միջև գոյություն ունեցող կապի տեսակետից, ան-
կասկած, ունի եյական նշանակություն: Հետագայում այլ փառ-
տերից մենք կտեսնենք, վոր «Մղոնաչափք»-ի աշխարհի կա-
պակցության մեջ հանդիպելը պատահականություն չէ:

Ուշադրության արժանի յե նաև այն, վոր վորոշ «Մղոնա-
չափք»-ի տեքստերը, անգամ այն դեպքում, յերբ անդամահա-
ված դրության մեջ են ընդորինակված, իրենց կից պահել են
«Աշխարհացոյց»-ի հեղինակի վերջաբանը:

«Մղոնաչափք»-ի՝ «Աշխարհացոյց»-ի հավելված լինելու հար-
ցում՝ ամենակարևոր փաստը—այդ վորոշ «Աշխարհացոյց»-երի
վերջում պահված հեղինակի մի հիշատակությունն է: Այդ հիշա-
տակությունը պահել են մեր մատենադարանի մի շարք ձեռագրեր:
Աշխարհագրության վերջում, այնտեղ, ուր վերջանում և Սյունա-
ցոյց աշխարհագրությունը («... կիսահաւք, կիսամարդք, ան-
գլուխք») և սկսում «Մղոնաչափք»-ը, հեղինակն ամփոփում և
հետևյալ խոսքերով. «Ահա կատարեցան ամենայն տիեզերք և
պատմածք խաւսից և ահա կամիմ գչափ դորա համառօտել մղո-
նախադաց ոտնաչափութեամբ՝ աւժանդակարար ասպարէզաճէմ
դիտաւորութեամբ»¹: «Աշխարհացոյց»-ի հեղինակը շատ պարզ
հայտնում է, վոր վերջացրել և «Ամենայն տիեզերք և պատմածք
խաւսից»-ը և ցանկանում է այժմ նրա չափերը համառօտել «մղո-
նախադաց ոտնաչափութեամբ»:

Այն մասին, վոր իրոք այդ հիշատակությունը «Աշխարհա-
ցոյց»-ի հեղինակինն է և և վնչ ուրիշ մեկինը, այդ պարզ յերևում
և հեղինակի «Աշխարհացոյցի»-ի վերջում թողած վերջաբանից,
վորի վրա մենք դեռ առիթ կունենանք կանգ առնել:

ՀեՄՀ մատենադարանի ձեռագրերում յեղած «Մղոնա-
չափք»-ի ուսումնասիրությունից պարզվում է դարձյալ, վոր մեզ
հասած «Մղոնաչափք»-երն ունեն յերեք խմբագրություն, վորոն-
ցից ամենից հինը և արժեքավորը, գծախտաբար, չի հրատա-
րակված: «Մղոնաչափք»-ի այդ լավագոյն ու հնագոյն որինակը
պահվել է ՀեՄՀ մատենադարանի 582 թվակիր ձեռագրի «Աշ-

¹ «Աշխարհացոյց»-ի հեղինակի այս հատվածը տպագրվել է «Աղվեսա-
գրքում» «Մղոնաչափք»-ի հետ միասին:

խարհացոյց»-ի հավելւածում: Այս «Մղոնաչափք»-ը՝ մեղ հայտնի մյուս որինականերից տարբերւում է նրանով, վոր նա իր մեջ չունի աշխարհագրական այն անունները, վորոնք ավելացվել են ուշ շրջանում: Այստեղ չկան, որինակ՝ վոչ Ակոդա և վոչ Ել Բասար քաղաքները, վորոնք Խորենացու ժամանակի վորոշման հարցում մեր բանասիրության մեջ այնքան թյուրիմացությունների պատճառ են դառել: Մենք անհրաժեշտ ենք համարում բերել այս խմբի «Մղոնաչափք»-ի տեքստն ամբողջութեամբ.—

«Ի Դունա(յ) մղոն Մ մինչև Ի Կարնո(յ) (բնագրում—Գարնո) քաղաք. անդի մղոն Ճ մինչև Ի փոս աշխարհն Հա(յ)ոց և Յունաց. անտի մղոն Դ և Կողոնիա բերդ քաղաքաց. անդի մղոն Ճ մինչև Ի Նիոկեսարիա. անդի մղոն Ձ մինչև յԱմասիա. անդի մղոն ՃԼ մինչև Ի Գանգր. անդի մղոն ՅԻ և Պոնդպաւլիս. անդի մղոն ՅԾ մինչև Ի Տրապաւլիս (բնագրում—Առիպաւլիս). անդի մղոն ԽԾ մինչև յԱփրիկէ. անդի մղոն Զ մինչև Ի Սեփտէ. անդի մղոն Խ մինչև յՈվակիանոս ծով անծանօթ» (ՀԽՍՀ Պետ. մատ. ձեռագիր № 582, թերթ 182բ—183ա):

«Աշխարհացոյց»-ի առաջին խմբի այս տեքստից յերևում է, վոր «Մղոնաչափք»-ը իր ներկա խմբագրութեամբ գրված է վոչ թե IX դարում, այլ VII դ. Խալիֆաթի նվաճումից առաջ:

Յերկրորդ խմբի «Մղոնաչափք»-երը — զբանք «Աղվէսագրում» հրատարակված «Մղոնաչափք»-երն են¹: Այդ խմբին և պատկանում են 971 թվին ընդորինակված ՀԽՍՀ Պետ. մատենադարանի նշանավոր (թիվ 2879) ձեռագրի «Մղոնաչափք»-ը, վորի պատճենը մատենադարանից ուղարկվել է ակադեմիկ Հ. Մանանդյանին և վորը նա հրատարակել է Այս «Մղոնաչափք»-ը նախորդի համեմատութեամբ խմբագրված որինակ է: Մեղ թվում է, վոր նրա խմբագրությունը պիտի յեղած լինի 8-րդ կամ 9-րդ դարերում: «Մղոնաչափք»-ի այս տեքստում ավելացվել են առևտրական մագիստրալի նոր ուղղություններ և այդ մագիստրալ վրա բարձրացած վարչական ու առևտրական նոր այնպիսի քաղաքներ, վորոնք զարգանալ սկսեցին միայն Խալիֆաթի գերիշխանության վերջին շրջանում:

¹ Գիրք աշխարհաց և առասպելաբանութեանց, որ է Աղուէսագիրք, 1698, էջ 40—42:

Յերբորդը խմբի «Մղոնաչափը»-ը—այդ Ղ. Ալիշանի հիշած «Մղոնաչափը»-ն է, վորը խմբագրված է վոմն Սարգիս գրչի կողմից: Նա իր կողմից նախորդ «Մղոնաչափը»-ի վրա ավելացրել է ասպարեղական չափերը ևս: Այս խմբի «Մղոնաչափը»-ի տեքստը պահվել է ՀԽՍՀ Պետ. մատենադարանի թիվ 20 ձեռագրում: Անհրաժեշտ է նշել, վոր այս տեքստը, մեր կարծիքով, վերստին խմբագրվել է յերկրորդ խմբի «Մղոնաչափը»-ից:

Այսպիսով, մենք տեսնում ենք, վոր «Մղոնաչափը»-ի նախնական տեքստը խմբագրվել ու վերախմբագրվել է ուշ շրջանում: Խմբագրողները «Մղոնաչափը»-ում մտցրել են իրենց ժամանակի առևտրական մագիստրալի նոր ուղղություններն ու նրանց վրա բարձրացած առևտրական նոր կենտրոնները: «Մղոնաչափը»-ի տեքստում ուշ ժամանակում մտած այդպիսի կենտրոններից են հանդիսացել «Բասրա» և «Ակոդա» քաղաքները, վորոնք թյուրեմացաբար կռվաններ են ծառայել Խորենացուն ուշ շրջանը բերող բանասերների մոտ:

«Մղոնաչափը»-ի նախնական տեքստի ուսումնասիրությունից պարզ յերևում է, վոր «Մղոնաչափը»-ն իր նախնական խմբագրությամբ գրված է VII դարում: Անհրաժեշտ է նշել, վոր այդ ժամանակում, հայկական մատենադիրներից միակ անձնավորությունը, վոր կարող էր գրադվել տարածության այդպիսի չափերով, կարող էր լինել միայն Անանիա Շիրակացին:

«Մղոնաչափը»-ի սկզբնագրյունների նոր ուսումնասիրությունը, ինչպես տեսնում ենք, հաստատում է Ղ. Ալիշանի՝ «Մղոնաչափը»-ի հնության մասին վաղուց հայտնած այն կարծիքը, վոր «Հեղինակն՝ թուի Անանիա Շիրակացին, եթէ չիցէ հնագոյն քան զնա ոք, զի գրի է ընդ գործս սորա և ընդ աշխարհագրութեան Խորենացոյ»¹:

ԱՍՏՂԱԲԱՇԽԱԿԱՆ ՅԵՐԿՐԱԶԱՓՈՒԹՅՈՒՆԸ

ՀԽՍՀ Պետ. մատենադարանի հնագույն ձեռագիր «Աշխարհացոյց»-ների ուսումնասիրությունից պարզվում է, վոր «Աշխարհացոյց»-ի տեքստը «Մղոնաչափը»-ով չի վերջացել: «Մղոնաչափը»-ը շարունակվել է աստղաբաշխական բովանդակություն

¹ Ղ. Ալիշան, Այբարատ, էջ 412:

Ի հարաւա(յ)ին ծայրէն մինչև ցհիււսա(յ)ին շրջանակն ասպարէզք ԾԸ բիւր. ի սրտէ երկրէ մինչև յորում բնակեմքս՝ ասպարէզք երկու բիւր ԸԳԷ. ի մերմէ բնակութենէս մինչև գունդն լուսնի՝ ասպարէզք ԴԳ բիւր ԸԺ. մինչև ցգունդն փայլածսին՝ ասպարէզք ԾԶԻ բիւր ԳԺԷ. մինչև զգունդն լուսաբերին՝ ասպարէզք ՆՀԷ բիւր ԸԳ Է. մինչև ցգունդն արեգական՝ ՎԴԳ բիւր (այստեղ «բիւր»-ը գրված է հնագույն «բեւր» ձևով, թողնում ենք այնպես, ինչպես բնագրումն է) Ժ. մինչև ցգունդն հրատին՝ ասպարէզ(ք) ՎՈԺԲ բիւր. մինչև ցգունդն լուսնթագին ասպարէզք ԲՄԻ բիւր մինչև ի ցգունդն երեակին (բնագրում— երակին)՝ ասպարէզ(ք) ԺՈՒ ԼԷԹՆ ԾԿԸ բեւր կէս, երբեակ. մինչև ցութերբորդ գունդն՝ ասպարէզ(ք) ԾԶՈՒ ԹԾՆ և զբեւր և երբորդ. թէ հաւատայ ոք լիպասանիս» (ՀԽՍՀ Պետ. մատ. ձեռագիր թիվ 582, թերթ 183ա):

Աստղաբաշխական այս նյութը հետաքրքիր է վնչ միայն այն տեսակետից, վոր նա աստղաբաշխութեան պատմութեան և ընդհանրապես կուլտուրայի պատմութեան համար արժեքավոր նյութ է, այլ վոր նա խոշոր չափով ոգնում է մեզ պարզելու նաև «Աշխարհացոյց»-ի հեղինակը: Նյութի բովանդակութեանը նայելով, առանց դժվարութեան համարձակ կարելի չէ ասել, վոր դրա հեղինակը ուրիշ վնչ վոր չի կարող լինել, քան Անանիա Շիրակացին: Հին հայկական մեզ հայտնի մատենագրերից նա յե միայն, վոր կարող եր կատարած լինել աստղաբաշխական այդ բարդ հաշիվները՝ փորձելով վորոշել յերկրագնդի մյուս մոլորակների միջև գոյութեան ունեցող հեռավորութեան չափը:

ՀԽՍՀ Պետ. մատենադարանի վորոշ ձեռագրերում այդ նյութը հանդիպում է մեզ «Աշխարհացոյց»-ից անջատված՝ գրութեամբ, «Մղոնաչափք»-ի հետ միասին, կամ բոլորովին առանձին, բայց միշտ Շիրակացու աշխատութեանների շարքում: Նման ձեռագրերից է, որինակ, ՀԽՍՀ Պետ. մատենադարանի 13-րդ դարի գրչութեան ունեցող մի հետաքրքիր ձեռագիր, վորը գտնվում է թիվ 4166-ի տակ (տե՛ս թերթ 209ա—բ): Այս ձեռագրում մեր հիշած աստղաբաշխական նյութը տեղավորված է «Մղոնաչափք»-ից

հետո, Շիրակացու աշխատությունների շարքում: «Մղոնաչափը»-ի վերնագիրն է—«Մղոնահամարը երկրաչափութեան», իսկ աստղաբաշխական նյութինը—«Աեդաչափութիւն»:

ՀեՍՀ Պետ. մատենադարանի թիվ 4166 ինչպես և այլ ձեռագրերում, «Մղոնաչափը»-ի և աստղաբաշխական այլ նյութի՝ Շիրակացու աշխատությունների շարքում ընդորինակվելը, անկասկած, պատահականություն չէ: Նա աստղացուցում է միևնույն հեղինակի գործ լինելու փաստը:

Աստղաբաշխական այս նյութի Շիրակացուն պատկանելու վերաբերյալ, բարեբախտաբար, մեզ հասել է մատենագրական մի պարզ վկայություն: ՀեՍՀ Պետ. մատենադարանի թիվ 2492 (թերթ 51ա) և 4284 ձեռագրերում աստղաբաշխական այդ նյութի վերնագրում շատ պարզ հիշված է Շիրակացու անունը—«Անահիայի Շիրակացոյն ասացեալ է, հայոց վարդապետի, յաղագս բարձրութեան երկնից»: Աստղաբաշխական այս նյութը «Աշխարհացոյց»-ի տեքստի աստղաբաշխական նյութի համեմատությամբ խոշոր փոփոխության է յենթարկվել միջնադարյան ընդորինակողների կողմից, նրա մեջ մտել են մեծ չափով ախթարական տարրեր, սակայն հիմնական ըովանդակությունը մնացել է նույնը:

Մատենագրական այս տեղեկությունը, մինք կարծում ենք, կարևոր փաստ է «Աշխարհացոյց»-ի հեղինակը վորոշելու հարցում: Յեթե «Մղոնաչափը»-ը «Աշխարհացոյց»-ի շարունակությունն է կազմել, իսկ «Օդաչափը»-ը («Աստղաբաշխական երկրաչափութիւն»-ը)—«Մղոնաչափը»-ի, իսկ այդ անկասկած է, յեթե վերջինը հայտնի յե Շիրակացու անունով, պարզ է, վոր ամբողջ աշխատության հեղինակը—Շիրակացին է: «Աստղաբաշխական երկրաչափութիւն»-ը, ինչպես և «Աշխարհացոյց»-ը, հնագույն ընդորինակող գրիչներին հայտնի յե յեղել Շիրակացու անունով, սակայն հետագայում անգամահատվելուց հետո «Աստղաբաշխական երկրաչափութիւն»-ը պահել է իր նախկին հեղինակի անունը, իսկ «Աշխարհացոյց»-ը—վնչ:

«ԱՇԽԱՐՀԱՅՈՅՑ»-Ի ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԸ

«Աշխարհացոյց»-ի տեքստի վերլուծման հիման վրա, բանասիրության մեջ մատնացուց են արվել արդեն մի շարք աղբյուրներ, վորոնք ոգտագործել է «Աշխարհացոյց»-ի հեղինակը:

Նշվել է՝ Պապսոս Աղեքսանդրացու «Երկրագրութիւն»-ը, Պտղոմեոսի «Տիեզերագրութիւն»-ը, Կոստանդին Անտիոքացու (Կոսմաս Հնդկաշու հայտնի աշխարհագրագետի, ինչպես ապացուցել ե պրոֆ. Բ. Պատկանյանը) «Քրիստոնեյական տեղագրութիւն»-ը, «Աղեքսանդրի գիրքը», Հովհաննես Մաղաղասի «Ժամանակագրութիւն»-ը և այլն: Վեճ ե յիշել միայն մի աղբյուրի շուրջը— Պտղոմեոսի շուրջը— «Աշխարհացոյց»-ի հեղինակն անմիջապէս ե ոգտվել Պտղոմեոսից, թե միջնորդաբար, Պապսոսի միջոցով: Սեն-Մարտենը¹, պրոֆ. Բ. Պատկանյանը² և ակադ. Հ. Մանանդյանը³ հիմնվելով «Աշխարհացոյց»-ի հեղինակի արած այն հիշատակութեան վրա, վոր Պապսոսը համառոտել ե Պտղոմեոսից («Եւ առաւել յարտաքս կոյս քան զայս չէ ուրուք զեզր երկրի տեսեալ ե կամ գիտացեալ, որպէս տսէ Պտղոմէոս. այլ անծանօթ կոչի երկիր ե ովկիանոս: Յորոյ ինքնազիր բորբակին տիեզերագրութեանցն առեալ Պապայ Աղեքսանդրացւոյ համառօտաբար երկրագրութեամբ, յորմէ մեր ծայրաքաղ արարեալ գրեցաք...») (եջ 587—588), յենթադրել են, վոր «Աշխարհացոյց»-ի հայ հեղինակն անմիջապէս չի ոգտվել Պտղոմեոսից:

Սուքրյանը հանգել ե հակառակ յեզրակացութեան: Նրա կարծիքով, մեզ հասած «Աշխարհացոյց»-ի հայերեն տեքստը Պտղոմեոսի աշխատութեան համառոտ թարգմանութիւնն ե: Նա անգամ իր հրատարակած «Աշխարհացոյց»-ը վերնագրել ե «Géographie de Moïse de Corène d'après Ptolémée».

«Աշխարհացոյց»-ի հայկական տեքստը Պտղոմեոսի աշխարհագրութեան համառոտ թարգմանութիւն համարելը, պարզ ե, վոր ճիշտ չե: Այս հարցում միանգամայն ճիշտ ե ակադ. Հ. Մանանդյանի դիտողութիւնը Սուքրյանին: «Աշխարհացոյց»-ի հեղինակը, ճիշտ ե, խոշոր չափով ոգտվել ե Պտղոմեոսից, սակայն նա ոգտվել ե վորոշ գլուխներում միայն ե վոչ ամբողջապէս համառոտել նրա աշխարհագրութիւնը:

Ծիշտ չեն, սակայն, նաեւ Սեն-Մարտենը, պրոֆ. Բ. Պատկանյանը և ակադ. Մանանդյանը, վորոնք կարծում են՝ թե «Աշխարհացոյց»-ի հայ հեղինակն անմիջապէս չի ոգտվել Պտղոմեոսից: «Աշխարհացոյց»-ի հեղինակը, մեր կարծիքով, իր տեքստում

¹ Sant-Martin, Mémoires, II, էջ 304—305:

² Проф. К. Патканов, Армянская география VII в., стр. IV—V.

³ Պրոֆ. Հ. Մանանդյան, Խորհնացու առեղծվածի լուծումը, էջ 23:

շատ պարզ վկայում ե իր՝ Պտողեմնոսից ոգտվելու մասին: «Աշխարհացոյց»-ի հեղինակն իր առաջաբանում, այնտեղ, ուր նա խոսում ե ովկիանոսի մասին և բերում ե Կոստանդին Անտիոքացու և Պտողեմնոսի կարծիքներն ովկիանոսի մասին, պարզ հայտնում ե իր Պտողեմնոսից անմիջապես ոգտվելու մասին. «Եւ ոչ միայն զայրեցեալ գօտեաւն ասեն զովկիանոս, այլ և զամենայն իսկ երկրավ շուրջ գոլ. զոր և Կոստանդինոս անտիոքացի ի քրիստոնէական տեղագրութեան ասէ յաղագս տապանին անցանելոյ յարեւելեան երկրէն առ մեզ ի մէջս կոյս: Բայց Պտղոմէոս, որոյ արք րազմաշրջութեամբ զամենայն չափեցին, ոչ ասեն շուրջ լինել զովկիանոս, այլ ի մի կողմանէ յանկեան հիւսիսոյ յարեւմտից...» (եջ 589, տող 12—21): Կամ թե չե՝ մի այլ հատվածում «Աշխարհացոյց»-ի հեղինակը խոսելով Երջանիկ Արաբիայի մասին, հետեւյալն ե գրում. «Իսկ միջոց աշխարհի բնակութիւն մարդկան՝ Պտղեմոմէոս զերջանիկն Արաբիա ասէ, բայց ես ոչ հաւատում» (եջ 592, տող 27—29): Պարզ ե, վոր «Աշխարհացոյց»-ի հայ հեղինակն անմիջապես ե ոգտվել Պտողեմնոսից և դրա համար ել հայտնում ե՝ թե այդ «ասում ե Պտողեմէոսը», այլապես՝ հարկ չեր լինի այդ ձևով Պտողեմնոսին հիշելը:

«Աշխարհացոյց»-ի հեղինակի Պտողեմնոսից ոգտվելու, և ընդհանրապես, նրա ոգտված հիմնական աղբյուրների մասին, սակայն, կա մատենագրական մի պարզ վկայություն, վորի վրա ուշադրություն չեն դարձրել մեր բանասերները:—ՀԽՍՀ Պետ. մատենագրարանի ձեռագիր «Աշխարհացոյց»-ների վորոշ որինակներ, ինչպես ասել ենք, պահպանել են մատենագրական մի կարեւոր հիշատակություն: «Աշխարհացոյց»-ի աղբյուրների մասին հիշատակություն պարունակող մատենագրական այդ տեղեկությունը փաստորեն «Աշխարհացոյց»-ի հեղինակի ընծայական վերջաբանն ե, ուր և նա հիշում ե իր ոգտագործած աղբյուրները: «Աշխարհացոյց»-ի հեղինակի այս վերջաբանը հասել ե մեզ մի քանի խմբագրությամբ: ՀԽՍՀ Պետ. մատենագրարանի թիվ 1267 ձեռագրի «Աշխարհացոյց»-ում նա ունի հետեւյալ բովանդակությունը. «Այս յինէն ընծայ քեզ գրատրական, զերծանեալ ի Պորփիւրի ներգործութենէն և գեղգեղիոյ մղոնական գրամատիկոս տառիցն և ի բազմավէպ պատմութենէն Պապայ Աղէքսանդրացւոյ: Ո՛ղջ լեր ի տէր» (թերթ 364ա):

Սրանից մասամբ տարբերվում է թիվ 582 խմբի ձեռագրի «Աշխարհացոյց»-ի վերջաբանը. «Այս քեզ յինէն ընծա(յ) գրաւորական՝ վերծանեալ ի Պորփիւրի ներգործութենէն և գեղեղեալ ի Պտղոմէական գրամարտիկոս տառիցն, և ի բազմավէպ պատմութենէն Պապա(յ) Աղեքսանդրացի(յ), ողջ լեր» (թերթ 183ա-բ): Վորոշ ձեռագիր «Աշխարհացոյց»-ների այս վերջաբանը վերջանում է վնչ թե «ողջ լեր» բառերով, այլ «ողջ լեր, իմաստուն» բառերով (տես ձեռագիր թիվ 5613 թ., 299բ):

«Աշխարհացոյց»-ի այս վերջաբանից առաջին համառոտված որինակը հայտնի չե յեղեղ Ղ. Ալիշանին, նա այդ մասին ակնարկում է իր «Այրարատ» աշխատութեան մեջ¹: Ակադ. Հ Մանանդյանն այդ տեղեկութիւնը համարում է հետաքրքիր, սակայն գտնում է, վոր դա «... կարոտ և դեռ դրական ու ավելի պարզ ապացոյցներն»²: Այժմ ՀԽՍՀ Պետ. մատենադարանի ձեռագրերից բերված մատենագրական այս կոնկրետ տեղեկութիւնն այլևս, կարծում ենք, կսակած չի թողնում հեղինակի հիմնական աղբյուրների նկատմամբ: «Աշխարհացոյց»-ի ընծայական այս վերջաբանից շատ պարզ հետևում է, վոր «Աշխարհացոյց»-ի աղբյուրները, հիմնականում, յերեք են հանդիսացել՝ Պորփյուրի ներածութիւնը, Պապայոս Աղեքսանդրացու «Երկրագրութիւն»-ը և Պտղեմեոսի «Տիեզերագրութիւն»-ը: Այսպիսով՝ Պտղեմեոսից ողջովիւ հարցը, կարծում ենք, լուծվում է վերջնականապես:

Պարզվում է նաև, վոր բանասիրութեան կողմից նշված մյուս բոլոր աղբյուրները՝ «Աշխարհացոյց»-ի հեղինակի կողմից ոգտագործվել են միջանկյալ ձևով—նա չի հիշատակում այդ մասին իր հիմնական աղբյուրների շարքում:

Ընծայական այս վերջաբանը, սակայն, վկայում է նաև մի այլ տիւր փաստի մասին—«Աշխարհացոյց»-ի տեքստի տեղամահաւորման մասին: Ընծայական այս վերջաբանից, ինչպես տեսնում ենք, ոգտագործված հիմնական աղբյուրներից առաջին տեղը տրվում է Պորփյուրի ներածութեանը: «Աշխարհացոյց»-ի տեքստի ուղղորդ. քննութիւնից պարզվում է, վոր Պորփյուրի ներածութիւնից, վորը հավանական է տիեզերագրական լու-

¹ Ղ. Ալիշան, Այրարատ, էջ 412:

² Հ. Մանանդյան, Խորենացու առեղծվածի լուծումը, էջ 89:

վանդակություն և ունեցել, գրեթե վոչինչ չկա: Հարց և առաջ
գալիս, ապա ինչո՞ւ յե «Աշխարհացոյց»-ի հայ հեղինակը Պոր-
փյուրի անունը հիշում վորպէս հիմնական աղբյուր, միթէ՞ սա
թյուրիմացություն և: Կարծում ենք, վոր վոչ: Ամբողջ խնդիրն
այն և, վոր «Աշխարհացոյց»-ի սկզբից անդամահատվել, ան-
ջատվել և Շիրակացու տիեզերագիտական բովանդակություն
ունեցող ինչ վոր մի աշխատություն:

Հասել և արդյոք մեզ «Աշխարհացոյց»-ին նախորդող տիե-
զերագիտական բովանդակություն ունեցող այդ մասը և Շիրա-
կացու «Յաղագս երկնային շարժմանց» աշխատությունը վորեւե
կապ չունի նրա հետ,—դժվար և ասել: Առայժմ մի բան միայն
համոզված կարելի յե պնդել, վոր «Աշխարհացոյց»-ին նախորդող
տիեզերագրական բովանդակություն ունեցող տեքստն անդամա-
հատվել և:

ԿՈՏՈՐԱԿԻ ՅԵՎ «С» ՏԱՌԻ ԳՈՐԾԱԾՈՒԹՅՈՒՆԸ ՇԻՐԱԿԱՅՈՒ
«ՅԱՂԱԳՍ ԿԱՏԱՐՄԱՆ ՀԱՄԱՐՈՂՈՒԹԵԱՆՆ ՅԵՎ ԿԵՐՊԻՑ
ՀԱՐՅՄԱՆ» ԱՇԽԱՏՈՒԹՅԱՆ ԱԻ «ԱՇԽԱՐՀԱՅՈՅՑ»-Ի ՄԻՋԵՎ

«Աշխարհացոյց»-ի Շիրակացուն պատկանելու վերաբերյալ
կա մի ուրիշ ավելի կարևոր փաստ, վորի վրա դեռ իր ժամա-
նակին կանգ և առել Գալուստ Տեր-Մկրտչյանը—դա մի համա-
րիչից ավելի ունեցող կոտորակների նման ձևով գործածությունն
և Շիրակացու «Յաղագս կատարման համարողութեանն և կեր-
պից հարցման» աշխատության և «Աշխարհացոյց»-ի միջև:

«Աշխարհացոյց»-ի առաջաբանում, ինչպէս հայտնի յե, կա
այսպիսի մի հատված «Բայց օղաշափութեամբ է մասն հինգ
հարիւր ասպարէզ... չորեքկուսի. որպէսզի լինել մասինն եւթա-
նասուն և մի մղոն, չորք եւթն է քսան և ութ» (Վենետ. հրատ.,
ԼՂ 588): Պրոֆ. Բ. Պատկանյանը «Աշխարհացոյց»-ի ուսերեն
թարգմանության մեջ, այդ տեղում կանգ և առել և խոստովան-
վում և, վոր իր համար այդ հատվածը պարզ չի: Նա այդ հատ-
վածը թարգմանում և յենթադրաբար հետեյալ ձևով. «Так что
в градусе заключается 71 мнля; (а четыре стороны квад-
ратной мили) равняются 28 аспарезам, ибо 4 раза 7 со-
ставляет 28» («Այնպէս վոր մասը պարունակում և 71 մղոն,

(իսկ քառակուսի չորս կողմը հավասարվում է 28 ասպարեզի, վերլուծելու չորս անգամ 7-ը հավասար է 28-ի)։ Ռուսերեն թարգմանածը, ինչպես տեսնում ենք, խիստ բռնաձիգ է։

«Աշխարհացոյց»-ի այդ անհասկանալի մասի առեղծվածը հաջողվել է լուծել Գալուստ Տեր-Մկրտչյանին։ Գաղտնիքը կայացել է նրանում, վոր 71-ից հետո բերված թվերը մեկից ավելի համարիչ ունեցող կոտորակ է, վորի նմանը մեր հին մատենագրերից գործ է ածել միայն Շիրակացին իր «Յաղագս կատարման համարողութեանն և կերպից հարցման» — աշխատության մեջ։ «Աշխարհացոյց»-ի տեքստում յեղած այդ հատվածը Գ. Տ. Մկրտչյանի ուղղումից հետո թարգմանությունը կարդացվում է հետևյալ ձևով «... Մասը հինգ հարյուր ասպարեզ է... քառակուսին հավասար է 71 ամբողջ $\frac{1}{4} + \frac{1}{7} + \frac{1}{28}$ մղոնի» ($= 71 \frac{3}{7}$)։ Մենք գիտենք, վոր մղոնը հավասար է 7 ասպարեզի, ուրեմն $71 \frac{3}{7} = 500$ ասպարեզի։ Նման ձևով Շիրակացին կոտորակ է գործածել իր «Յաղագս կատարման համարողութեանն և կերպից հարցման» աշխատության մեջ (որինակ 21-րորդ հարցը տասը կարաս գինու չափի մասին)։ Մեկից ավելի համարիչ ունեցող կոտորակների նման ձևով գործածելը «Աշխարհացոյց»-ում և Շիրակացու մյուս աշխատության մեջ, պարզ է, վոր պատահական չէ և կարևոր փաստերից մեկն է հեղինակի նույնության։

Գալուստ Տեր-Մկրտչյանը Շիրակացու «Յաղագս կատարման համարողութեանն և կերպից հարցման» աշխատության և «Աշխարհացոյց»-ի տեքստում մատնացույց է արել այդ յերկու աշխատությունների հեղինակի նույնությունն ապացուցող մի այլ փաստ՝ Ը-ի գործածությանն կեսի փոխարեն։

Ը նշանը՝ կեսի նշանակությամբ գործածվելու այդ փաստը Գ. Տ. Մկրտչյանը մատնացույց է արել Սուքրյանի հրատարակած «Աշխարհացոյց»-ի հետևյալ հատվածում «... սկսանիմք պատմել... ի Ծայրէն որ կոչի Յեռոն, այսինքն մեծ է և հրաշալի. որ ծայրն ի ներքս գայ ի յՈվկիանոս, առաւել քան զայլ երկիր. մասունս երիս, որ լինի ասպարէզք հազար հինգ հարիւր յիսուն...» (էջ 13—14)։ Սուքրյանը սխալ հասկանալով տեքստի այդ հատվածը, անհրաժեշտ է համարել տալ հետևյալ ծանոթությունը. «Յօրինակին կայ առ երիս բառի՝ ձև մի իբրև Ը, որ թուի նշանակել զտասներորդ մասին, այսինքն զաստիճանի. զի զմասն ասաց 500

ասպարէզ լինել, և երեք մասունք լինին 1500. իսկ աստ աւելի կայ և 50 ևս, որ է $\frac{1}{10}$ մասին»: Գալուստ Տ. Մկրտչյանն իր աշխատութեան մեջ, համոզեցուցիչ ձևով ցույց է տվել, վոր Շ-ն հավասար և վնչ թե $\frac{1}{10}$ -ի, այլ կեսի ($\frac{1}{2}$): Յեզ նա վերեւ բերված հատվածում գրչական մի այլ սխալ (հինգ հարյուրը — յոթ հարյուրով) ուղղելուց հետո, այդ տեքստը կարգացվում և այսպես. «... Սկսանիմք պատմել... ի ծայրէն որ կոչի Յեռոն. որ ծայրն ի ներքս գայ ի յովկիանոս, առաւել քան զայլ երկիր մասունս երիս Շ (կես), որ լինի ասպարէզը հազար եւթն հարիւր յիսուն»: Մեզ հայտնի յե, վոր աստիճանը հավասար և 500 ասպարեզի, ուրեմն $3\frac{1}{2}$ աստիճանը հավասար կլինի 1750 ասպարեզի, վորը և համապատասխանում և Շիրակացու արած հաշիվներին: ՀիՄՇ մատենադարանի հնագույն «Աշխարհացոյց»-ների և Շիրակացու այլ աշխատութեանների ուսումնասիրութեանը լիովին հաստատում և Գ. Տ.-Մկրտչյանի հայտնած կարծիքը՝ Շ-ի նկատմամբ:

Կեսը՝ Շ տառով նշանակութեամբ գործածված փաստեր են հանդիպում մեզ Շիրակացու այլ աշխատութեաններում: Այսպես, ՀիՄՇ պետ. մատենադարանի թիվ 582 ձեռագրի «Աշխարհացոյց»-ի առաջարանում «երեքտասան և կես»-ը գրված և «Շ»-ով (=ԺԳՇ) («Քանզի յեւթնէ նահանգացն... դերկրորդն (տուեալ է) ընդ Սիւնիս՝ ժամս ունելով ԺԳՇ») (տես թերթ 165ր):

Շիրակացու «Աստեղաբաշխական երկրաչափութեան» մեջ, վորի վրա մենք կանգ ենք առել, մի քանի տեղ բերված և Շ-ն կեսի նշանակութեամբ, «ի սրտէ երկրէ մինչև յորում բնակեմքս, ասպարէզը երկու բիւր ՇԳն» (թ. 384ա):

Շիրակացու «Սակս բացահայտութեան թուոց» աշխատութեան մեջ մենք դարձյալ հանդիպում ենք Շ-ի՝ կեսի նշանակութեամբ գործածվելու փաստի. «Այլ մեք անցցուք... սքանչելի խորհուրդ, որ ունի զծնունդ ի կրկնակին քառից կատարեալ թուոյ, զի տացէ աւուր առաջին և Շ երեակ լեալ...»:

Պատահական են արդոյր «Աշխարհացոյց»-ի և Շիրակացու մյուս աշխատութեանների մեջ բերված այս նմանութեանները: Կարծում ենք, վոր վնչ: Պատահական գուցե համարվել, յեթե այլ փաստեր չգային հաստատելու «Աշխարհացոյց»-ի՝ Շիրակացուն լինելը: Այդ նմանութեանները ցույց են տալիս, վոր «Աշ-

խարհացոյց»-ի հեղինակն ուրիշ վնչ վոք չի, քան ինքը, VII դարի նշանավոր մաթեմատիկոս Անանիա Շիրակացին:

ՆԵՐՍԵՀ ԿԱՄՍԱՐԱԿԱՆԻ ՀԻՇԱՏԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ
«ԱՇԽԱՐՀԱՅՈՅՑ»-ՈՒՄ ՅԵՎ ՇԻՐԱԿԱՅՈՒ ԽՆԴՐԱԳՐԻՔՈՒՄ

«Աշխարհացոյց»-ի հեղինակը Շիրակացին հանդիսանալու վերաբերյալ հետաքրքիր փաստ ե հանդիսանում Շիրակի ե Արշարունաց Պատրիկ Ներսէն Կամսարականի հիշվելու փաստը Սուքրյան հրատ. «Աշխարհացոյց»-ի տեքստում ե Շիրակացու խնդրագրքում: Նմանության այս փաստը հիշել ե Սուքրյանն իր Փրանսերեն լեզվով թարգմանած «Աշխարհացոյց»-ի առաջաբանում (տես «Géographie de Moïse de Corène, Venise», 1881, էջ VIII): Նա, սակայն, այդ փաստը նշել ե վնչ թե «Աշխարհացոյց»-ը Շիրակացու աշխատությունը համարելու նպատակով, այլ ապացուցելու, վոր խորենացու «Աշխարհացոյց»-ը խմբագրվել ե Շիրակացու կողմից: «Աշխարհացոյց»-ի ե Շիրակացու մեջ յեղած կապը ցույց տալու համար մենք անհրաժեշտ ենք համարում զուգահեռ ձևով բերել Ներսէս Կամսարականի անվան հիշատակության փաստը:

«Աշխարհացոյց»

«... եւ մայրաքաղաք (Աֆրիկայում) Կարթեգոն. ե Տրոպիկը՝ որ է երեք-քաղաք, Դիովրի, Կալանիս, Նախ. թէպէտ եւ երեք այլ շինեցին Տիսոբա, Իդիսիա, Պոնդիկա, որոց իշխանացաւ իմաստունն Ներսէն Կամսարական, պատրիկն Շիրակայ եւ Աշարունաց տէրն»:

(Տ., էջ 18)

Յերկու դեպքում էլ, պարզ ե, հիշատակված ե միևնույն անձնավորությունը՝ իր իշխանական, տիրակալական իրավունքներով:

Շիրակացու Յաղագս հարցման և լուծման

«Հարցումն ի: Ներսէնի Կամսարականի Շիրակայ ե Արշարունաց տեառն բուն կանգնէր առ ստորոտով լերինն, որում Արախն կոչէն...»

Շիրակացի, Յաղագս հարցման
և լուծման (տես «Գիտ. աշխ.»
Յերեանի Պետ. համալսարանի
հտտ. XI, էջ 271)

«Աշխարհացոյց»-ի Շիրակացուն պատկանելու վերաբերյալ, վերջապես, մենք ունենք մի այլ փաստ, վորի վրա, վորքան մեզ հայտնի է, ուշադրություն չեն դարձրել «Աշխարհացոյց»-ն ուսումնասիրող բանասերներէից վնչ մեկը—«Աշխարհացոյց»-ի առաջաբանում և Շիրակացու «Յաղագս ընթացից արեգական»-ի մեջ գործածված չափերի նմանութունները: Ավելի ակնբախ դարձնելու համար մենք անհրաժեշտ ենք համարում այդ տեքստերը բերել զուգահեռաբար:

«Ասպարէզն է ըստ օղաշափութեան բայլ ձէ, և քայլն Զ ոտն, և ոտն ժՁ մատն: Եւ մղոնն է ասպարէզ: Իսկ ըստ Պարսից ասպարխին ձնԳ քայլ, որպէս լինել գետնաշափութեամբ մղոնն մի քայլ եւ խրախրն Գ մղոն:» Բայց օղաշափութեամբ երկրաշափութիւն մասն ձն ասպարէզ ի լայն և յերկայն՝ չորերկուսի միաշափ»:

(«Յաղագս ընթացից արեգական և համարոյ չափուց ըստ կրկին օրինակաց Շիրակացւոյն» (տե՛ս «Անանիայի Շիրակունւոյ Մնացորդք բանից», Եջ 32—33):

«Եւ է ասպարէզն ըստ օղաշափութեան բայլ հարիւր, և քայլն վեց ոտն, և ոտն՝ վեշտասան մատն, մղոնն ասպարէզմի իսկ ասպարիդաց սպարէզն է հարիւր քառասուն և երեք քայլ, և մղոնն է եւթն ասպարէզ, որպէս զի լինել գետնաշափութեամբ մղոնն հազար քայլ, և փարսախն երեք մղոն և Բայց օղաշափութեամբ է մասն հինգ հարիւր ասպարէզ ի լայնն երկրաշափութեան, և նույնչափ երկայն չորերկուսի, որպէս զի լինել մասինն եւթնասուն և մի մղոն, չորք եւթն է քսան և ութ»:

(«Աշխարհացոյց»-ի Վենետիկյան հրատարակություն, Եջ 588)

Յեթե մենք բերված այս տեքստերում ուղղելու լինենք յեղած գրչական վորոշ սխալներ, ապա մենք իրավունք կունենանք վնչ թե նմանության, այլ նույնության մասին խոսել: Այստեղ յերկարության չափերը նույն հետևողականությամբ շարադրված են յերկու տեքստում եւ: Այս նմանությունը, ինչ խոսք, վոր դարձյալ վկայում և յերկու աշխատության հեղինակների նույնության մասին: Շիրակացին իր «Աշխարհացոյց»-ի առաջաբանում խոսելով յերկրագնդի չափերու մասին, ըստ յերևութիւն, անհրաժեշտ և գտել իրեն հայտնի չափերը կրկնել այստեղ ևս: Գուցե և Շիրակացու «Յաղագս ընթացից արեգական» աշխատությունը

«Աշխարհացոյց»-ի հետ մի ձեռագրում գտնվելով, խառնվել են թերթերը, և հետագա գրիչներն արտագրել են յերկու տարբեր տեղում: Ինչպիսի ձևով ել մտած լինի այս տեքստը «Աշխարհացոյց»-ի առաջարանում, այդ այնուամենայնիվ վկայում է մի փաստի մասին, վոր յերկու տեքստերի հեղինակներն ել միևնույն անձնավորություն են և այդ անձնավորությունը—Շիրակացին է:

«Աշխարհացոյց»-ի և Շիրակացու «Առ խոստացեալսն» աշխատության մեջ նկատվում են բազմաթիվ բառերի և հատվածների նմանություններ: Մենք անհրաժեշտ ենք համարում բերել այդ նմանություններից մի քանի որինակներ:

«Աշխարհացոյց»

«... Աստուծոյ հրամանն բաւական է ունել զեզեր ջրոյն անձանօթ ծովու՝ ոչ պիտոյացեալ երկրի, եւ զեզերս սպառուած ի անձանօթ երկրի...»

S., էջ 9

«... զի երկրքին գտանին յաստուածային գիրս, եզաբար եւ յոգնաբար առացեալ, «Ժողովեացին ջուրքդ ի ժողով մի. եւ ի ժողովս իւրեանց», եւ թէ «Զժողովս ջուրցն կոչեաց ծովս»:

S., էջ 8

«Առ խոստացեալսն»

«... իսկ որ ի վերայ երկրիս են ծովք՝ բնդ որս շրջին մարդիկ՝ գոյ նոցա եզերս, սպառուածն և բովանդակածն...»

Եջ 40 (Պատկ. հրատ.)

«... զի աստուածային գիրն հանդոյն սոցա ասէ. ժողովեացին ջուրքն որ ի ներքոյ երկնից՝ ի ժողով մի, յորմէ մարթի իմանալ թէ խառնին ի միմեանս, և զուգեալ լինին ի մի. և զարձեալ ասէ. Զժողովս ջուրցն կոչեաց զծովս»:

Եջ 40—41 (Պատկ. հրատ.)

Նմանությունները, կարծում ենք, անվիճելի յեն:

Այսպիսով, «Աշխարհացոյց»-ի՝ Շիրակացու ժամանակ գրվելու, լեզվական նմանությունների, աստղաբաշխական ու յերկրաչափական բարձր պատրաստականության, մաթեմատիկական յուրահատուկ նշանների գործածության և մի շարք այլ փաստեր վկայում են, վոր «Աշխարհացոյց»-ի հեղինակը Անանիա Շիրակացին է: Այժմ արդեն պարզվում է, թե վորքան իրավացի է յեղել պրոֆ. Բ. Պատկանյանը, վորը կոհանել է այդ մասին առաջին անգամ:

Հարց և տուջ դալիս — ինչպէս և, վոր Շիրակացու այս կա-
րեւոր աշխատութեան մասին հիշատակութեան չի պահել ժա-
մանակագրական տեսակետից ամէլի մոտ կանգնած հայկական
մատենագրերից վորեւ մեկի, հատկապես X—XI դարերում ապ-
րող մատենագրերի մոտ, վորոնք պիտի վոր ծանօթ լինէին «Աշ-
խարհացոյց»-ի Շիրակացու աշխատութեան լինելու փաստի հետ:
Հին հայկական մատենագրութեան ուշագիւր քննութեանից պարզ-
վում և, վոր նման հիշատակութեան մեր մատենագրութեան մեջ
պահվել և, միայն թէ «Աշխարհացոյց»-ի նախնական վերնագիրը
մեր բանասիրութեանը ծանօթ չլինելու հանգամանքով և, վոր ճիշտ
չի հասկացվել յեղած այդ հիշատակութեանը:

X—XI դարի հայկական մատենագրերից՝ Շիրակացու՝ տար-
բեր գիտութեանների ասպարիզում գրած աշխատութեանները
մենք թվարկած ու արժեքավորված ենք դնում XI դարի նշա-
նավոր հայ գիտնական Գրիգոր Մագիստրոսի մոտ: Նա իր մի
նամակում՝ ուղղված Պետրոս Գեոպարձ կաթողիկոսին, հետևյալն
է գրում. «Փոխան Յիսուսի, համարձակիմք... (հայցել) զգիրս
Անանիայի Շիրակայնոյ, որ բազում աշխատութեամբ և յածառու
խոնջմամբ հաւաքեալ ի բազմադան և յորնարեղուն մատենից,
յորում և ենթակայացեալ են ոչ միայն քառիցն արհեստք այլ բոլոր
էական խոկմունս... յորում մթերեալ են տողորք աստուածային,
և ենթակայացեալ ամենայն արհեստի մակացութեան և նախա-
դասեալ է թուականութեանն և երաժշտականութեանն՝ որք են
ի տարրորդ քանակէ տարակացեալք. իսկ երկրաչափութեանն
(ընդգծումն մերն է — Ա. Ա.) և աստղաբաշխութեանն, որք են ի
շարունակ քանակէ, և զինի այսոցիկ յարամանեալք արհեստք և
մակացութիւնք, մատենագրութիւնք և գրէ եթէ ամենայն բոլոր
վարժումն հետորական, թէպէտ և մասնաւոր զիշխեսեակնս զօ-
րէն գործասէր մեղուի ամբարեաց ի մեղուանոցի այդք ի բազ-
մավէտ մատենագրից Քաղզէացոց և Յունաց և ամենայն ազգաց
առ ի ծանօթ լինելոյ, որք նախ քան զայնոսիկ հաւաքեալն մոտ-
եանս, մակացու եղեալ իմաստասիրութեան...»¹:

¹ Գրիգոր Մագիստրոսի թղթերը, հրատ. Կ. Կոստանյանցի, Ալեքսանդրա-
պոլ, 1910, էջ 8:

Այստեղ ուշադրութեան արժանի յե Շիրակացու անունով՝ «Երկրաչափութիւն» աշխատութեան հիշատակման փաստը: Մագիստրոսի խոսքն այստեղ, անկասկած, յերկրաչափական ինչ վոր փոքրիկ հատվածի մասին չե, այլ կարևոր մի աշխատութեան: Բայց Շիրակացու անունով մեզ հասած աղբյուրի մի աշխատութեուն հայտնի չե: Մեր քանասիրութեունն այդ հարցի վրայով լուութեամբ և անցել, հավանական ե, յենթադրելով՝ թե նա կորած մի աշխատութեուն ե: Սակայն մենք արդեն մեր աշխատութեան սկզբներում ցույց ենք տվել, վոր «Աշխարհացոյց»-ի առաջին գլխի վերնագիրը յեղել ե «Երկրաչափ»: Պատահական զուգադիպութեուն ե արդյոք սա: Կարծում ենք վոր՝ մնչ: Գրեգոր Մագիստրոսի Շիրակացու անունով հիշած «Երկրաչափ»-ը — դահենց «Աշխարհացոյց»-ն ե, վորի վերնագիրը յեղել ե «Երկրաչափ», վորպիսի վերնագրեր պահել են մեր մատենադարանի ընտիր գրչութեուն ունեցող յերկու ձեռագիր «Աշխարհացոյց»-ները, վորոնցից մեկը գրված ե Լուսիի Ագուր գյուղում, իսկ մյուսը — Մոկաց յերկրի Սուրբ գյուղում (տես թիվ 1883 (1663), թերթ 145ա և թիվ 3160 (1035), Եջ 596) ձեռագրերը:

ՅԵԶՐԱԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Խորենացուն վերագրվող տպագիր և ձեռագիր «Աշխարհացոյց»-ների ուսումնասիրութեունից պարզվում ե, վոր մեզ հասած հայտնի «Աշխարհացոյց»-ի ընդորինակութեուններից համեմատաբար լավագույն և հնագույն տեքստեր են հանդիսանում ՀԽՍՀ Պետ. մատենադարանի թիվ 3160 և 582 գրչագրերը: Նրանցից առաջինն ընդորինակել ե Կարապետ գրիչը, իսկ յերկրորդը — Վարդան գրիչը:

2. Կարապետ և Վարդան գրիչների որինակներից յերևում ե, վոր «Աշխարհացոյց»-ի տեքստերը խմբագրվել են ուշ շրջանի ընդորինակողների կողմից: Նրանց մեջ մտել են մեծ քանակութեամբ ընդմիջարկութեուններ: «Աշխարհացոյց»-ի վորոշ հատվածներ յենթարկվել են հապավման ու աղավաղման: Այդ թերութեուններից, ինչպես պարզվում ե, զուրկ չե նաև Սուրբյանի հրատարակած «Աշխարհացոյց»-ի ընդարձակ տեքստը:

Կարապետ և Վարդան գրիչների «Աշխարհացոյց»-ի համե-

մատութեան հիման վրա հնարավոր է այժմ ուղղել Վենետիկյան հրատարակութեան «Աշխարհացոյց»-ի մեջ տեղ գտած մի շարք սխալներ և աղավաղումներ:

3. «Աշխարհացոյց»-ը սխալմամբ է խորենացուն վերագրվել ու նրա անունը «Աշխարհացոյց»-ի վերնագրում հիշատակվել ոչ շրջանի ընդորինակող գրիչների կողմից: ՀԽՍՀ Պետ. մատենադարանի 1600 թ. առաջ գրված «Աշխարհացոյց»-ներից և վոչ մեկի վերնագրում չի հիշատակվում խորենացու անունը: Բացառութիւն է կազմում XV դարում ընդորինակված Պետրոս գրչի որինակը, վորի վերնագրում սակայն, ինչպես պարզվում է այդ նույն վերնագրի ուշագիւր քննութիւնից, խորենացու անունը ավելացված է XVIII դարի գրչութեամբ:

4. Ֆրանսիացի գիտնական Սեն-Մարտենի հայտնած այն կարծիքը, վոր գոյութիւն է ունեցել յերկու խորենացի, վորոնցից առաջինը ճիշտ խորենացին է (V դարի), իսկ յերկրորդը — սուտ (IX—X դարի) չի հաստատվում մատենագրական նոր տվյալներով:

5. «Աշխարհացոյց»-ի, ինչպես և նրա ոգտագործած աղբյուրների վերնագրերի ուսումնասիրութիւնից պարզվում է, վոր «Աշխարհացոյց»-ի հավանական վերնագիրն է հանդիսացել «Երկրաչափ»-ը: Այս վերնագիրը պահպանել են Լոռիի Ագուր գյուղում և Մոկաց յերկրի Սուրս գյուղում ընդորինակված «Աշխարհացոյց»-ները:

6. Մատենագրանի հնագույն ձեռագրերի ուսումնասիրութիւնից յերևում է, վոր Սեն-Մարտենի «Աշխարհացոյց»-ը X դար հասցնելու համար բերված բոլոր կովանները («Յօզու ուսաց», «Շաղախ», «Լոբի» և այլն), ինչպես ճիշտ նշվել է արդեն բանասիրութեան մեջ, ընդմիջարկութիւն են հանդիսացել: XVII դարից առաջ ընդորինակված ՀԽՍՀ Պետ. մատենադարանի «Աշխարհացոյց»-ներից միջ մեկի տեքստում մենք չենք հանդիպում Սեն-Մարտենի մոտ կովան հանդիսացող աշխարհագրական այս անունները:

7. Մարկվարտի յենթագրութիւնը, վոր Սուքրեյանի հրատարակած «Աշխարհացոյց»-ի տեքստում խորասանի շրջանների շարքում հիշված «Գճակատան»-ը դա աղավաղված ձևն է «Գճակ» և «Ասան» շրջանների և այդ անունները կարող էլին հայտնի

դառնալ և հիշատակվել այդ նույն տերիտորիայում 737 թ. տեղի ունեցած թուրք-արաբական մեծ կռիվից հետո միայն—վոչնչով չի հիմնավորված: Յես առաջարկում եմ ադալադված այդ անուններն ուղղել («Ման»): «Շանջակստան» ձևով:

8. «Աշխարհացոյց»-ի հեղինակին IX դար շարժող բանասերների բերած ապացույցները չեն հաստատվում գրչագիր «Աշխարհացոյց»-ների ուսումնասիրությամբ: Այսպես, պարզվում է, վոր Գալիայում Փրանկները «հօօր» չեն հիշատակված, Բասրա և Ակոդա քաղաքների հիշատակությունը այն ձևով, ինչ ձևով մեզ հանդիպում են ապագիր «Աշխարհացոյց»-ի տեքստում—ընդմիջակություն է, «Աշխարհացոյց»-ի տեքստում տրարերեն տերմիններ չկան և այլն:

9. «Աշխարհացոյց»-ի տեքստի ուշագիր բնությունից յերևում է, վոր «Աշխարհացոյց»-ը VII դարում ապրող հեղինակի գործ է: Նա գրված է Հայաստանն արաբական խալիֆայթի կողմից վերջնականապես դեռ չնվաճված ժամանակ:

10. Ակադ. Հ. Մանանդյանի այն յենթադրությունը, թե «Աշխարհացոյց»-ի հեղինակը խորենացին է, վորովհետև նրան է հատուկ բնորոշ այնպիսի դարձվածքների գործածությունը, վորոնք հանդիպում են միայն «Պատմութիւն հայոց»-ում և «Աշխարհացոյց»-ում, չի հիմնավորվում: Ակադ. Հ. Մանանդյանի մեջ բերված «բնորոշ» այդ դարձվածքները («գիտեմ», «կարծեմ», «ինձ թուի», «հաւանեալ եմ», «ճշմարիտ է», «ասեմ», «գրեմ», «սկսայց»), գործ են ածվել նաև Շիրակացու աշխատություններում:

11. Շիրակացու և «Աշխարհացոյց»-ի հեղինակի մեջ աշխարհագրական անունների և հայացքների տարբերություններ չկան: Պարզվում է, վոր Շիրակացին ևս ծանոթ է յերկրագունդը կրոր լինելու տեսության հետ, հասարակած ասելով նա հասկացել է յերկնային ծիրը, ծովի և ծովակի շփութումը գրչության ազավաղում պիտի լինի, և այլն:

12. VII դարում կաղմած Անանուն հեղինակի ժամանակագրությունից (վորը պահվել է ՀԽՍՀ Պետ. մատենադարանի 971 թվի ընդորինակած գրչագրում) և Շիրակացու մինչև այժմ ամբողջությամբ դեռ չտպագրված «Տիեզերագիտութեան» մի հատվածից պարզ յերևում է, վոր խորենացին Շիրակացուց առաջ

ապրած հեղինակ է, ուստի և չեմ կարող գրած լինել ներկա խմբագրությամբ մեզ հասած «Աշխարհացոյց»-ը:

13. Ակադ. Հ. Մանանդյանի կարծիքը՝ «Մղոնաչափք»-ն «Աշխարհացոյց»-ի հեղինակի գործ լինելու և «Աշխարհացոյց»-ի շարունակություն հանդիսանալու հարցում, հաստատվում է ՀԽՍՀ Պետ. մատենադարանի «Աշխարհացոյց»-ները հնագույն գրչագրերում պահված մատենագրական փաստացի հիշատակությամբ: Վերոջ «Աշխարհացոյց»-ները վերջում պահվել են մի փոքրիկ հիշատակություն, ուր հեղինակը պարզ հայտնում է, վոր ինքը վերջացրել է «Աշխարհացոյց»-ի շարագրությունը և այժմ սկսում է համառոտել առանձին քաղաքների չափերը մղոններով:

14. «Աշխարհացոյց»-ը «Մղոնաչափք»-ով չի վերջացել: Նա շարունակվել է աստղաբաշխական բովանդակություն ունեցող մի այլ նյութով, վորի վերնագիրն է «Աստղաբաշխական երկրաչափութիւն»: «Աշխարհացոյց»-ի շարունակությունը կազմող աստղաբաշխական այդ նյութը «Աշխարհացոյց»-ի գլուխներից մեկն է հանդիսացել, քայց հետագայում ընդորինակողների կողմից անդամահատվել է: Աստղաբաշխական այդ նյութը, բարեբախտաբար, պահպանվել է հնագույն «Աշխարհացոյց»-ներից մի քանիսի շարունակության մեջ: Այդ նյութը, վորքան մեզ հայտնի է, մինչև այժմ դեռ չի հրատարակված:

Վերոջ ձեռագրերում աստղաբաշխական այդ նյութը պատահում է «Աշխարհացոյց»-ից անջատված վիճակում: ՀԽՍՀ Պետ. մատենադարանում կան աստղաբաշխական այդ նյութը պարունակող գրչագրեր, ուր վերնագրում, վորպես հեղինակ, հիշատակված է Անանիա Շիրակացին:

15. «Աշխարհացոյց»-ը վերջացել է հեղինակի ընծայական վերջաբանով, վորից յերևում է, վոր «Աշխարհացոյց»-ի հեղինակն իր աշխատությունը նվիրում է վոմն իմաստասերի:

16. Նույն հիշատակարանում «Աշխարհացոյց»-ի հեղինակը հիշում է իր ոգտագործած աղբյուրները: Պարզվում է, վոր «Աշխարհացոյց»-ի հիմնական աղբյուրներ են հանդիսացել՝ Պտղոմեոսի «Տիեզերագրութիւն»-ը, Պապոս Աղեքսանդրացու «Երկրագրութիւն»-ը և Պորփյուրի ներածությունը: «Աշխարհացոյց»-ի հեղինակի Պտղոմեոսից անմիջապես ոգտվելու հարցը լուծվում է դրականապես:

17. «Աշխարհացոյց»-ի՝ Շիրակացու ապրած ժամանակաշրջանում գրվելը, նրա՝ Շիրակացու այլ աշխատություններին կից ձեռագրերում գտնվելու հանգամանքը, յերկրաչափական և աստղաբախշական նյութերի ծանոթ լինելու փաստը, կոտորակի գործածությունը, «Աշխարհացոյց»-ում՝ Շիրակացու այլ աշխատություններից վորոշ հատվածների գործածությունը և մատենագրական մի շարք այլ փաստեր վկայում են, վոր «Աշխարհացոյց»-ի հեղինակը Vll դարի հայ գիտնական Անանիա Շիրակացին է:

18. «Աշխարհացոյց»-ը «Երկրաչափ» վերնագրով հիշատակված և Գրիգոր Մագիստրոսի մոտ:

К вопросу об авторстве древнеармянской географии, приписываемой Мовсесу Хоренаци

(Основные тезисы)

1. В Гос. библиотеке древних рукописей Арм. ССР (в Матенадаране) имеется 35 неизученных списков древнеармянской „Географии“, приписываемой Мовсесу Хоренаци. Среди них имеются древнейшие манускрипты, тексты которых значительно разнятся от опубликованных до сих пор текстов „Географии“ и помогают нам в деле определения ее автора. Из списков „Географии“, хранящихся в Гос. библиотеке древних рукописей Арм. ССР, наиболее ценными являются списки писца Вардана (см. рукопись Матенадарана № 582) и писца Карапета (см. рукопись Матенадарана № 1662).

2. Сличение текстов рукописей Гос. библиотеки с двумя опубликованными редакциями „Географии“, — с венецианским изданием сокращенного текста (см. *«Աշխարհացոյց Սոփոէի Խորենացու», Վենիսի, 1865*) и с изданием Сукри пространного текста (см. *„Géographie de Moïse de Corène d'après Ptolémée“, Venise, 1881*) показывает, что первоначальный текст „Географии“ на протяжении веков подвергался значительным изменениям: в опубликованных текстах „Географии“ имеется много искажений, сокращений, вставок и интерполяций.

3. Пространный текст древнеармянской „Географии“ издания Сукри, как уже правильно отмечено некоторыми авторитетными учеными, не является идеально точным:

по сравнению с первоначальным оригиналом он сокращен и отредактирован.

4. Древнеармянскую „Географию“ ошибочно приписывали перу Хоренского, с упоминанием его имени в заглавиях текста. Изучение древнейших текстов рукописей Гос. библиотеки древних рукописей Арм. ССР показывает, что ни одна рукопись, переписанная до 1600 г., в заглавии не носила имени Хоренского. „Географию“ ошибочно стали приписывать перу Хоренского лишь в XVII веке, после чего она и стала известна, как его труд.

5. Мнение французского ученого Сен-Мартена о существовании двух Мовсесов, один из которых является достоверным, а другой мнимым, не подтверждается новыми данными по исследованию источников.

6. Приводимые Сен-Мартеном из опубликованного им текста „Географии“ выражения: „река Яуза“, „провинция Шадах“, „полуостров Крым“ и др. географические названия в доказательство принадлежности „Географии“ мнимому Мовсесу Хоренскому, являлись, как правильно отмечают проф. К. Патканов и акад. Я Манандян, интерполяциями, вставками позднейших переписчиков. В текстах древнейших рукописей Гос. библиотеки древних рукописей Арм. ССР указанные Сен-Мартеном предложения отсутствуют.

7. Предположение Маркварта, что название провинции „Гджакстан“, упоминаемое в тексте древнеармянской географии (в разделе географии Ирана), является искажением, и его предложение исправить его на „Гужак“ и „Асан“ (см. его „*Eranschahr nach des Géographie Ps. Mowstes Choresas*“) не обосновывается текстами древнейших списков. Я предлагаю это название исправить на „Ман Шанджакстан“.

8. Все аргументы, приводимые исследователями в доказательство того, что автор „Географии“ жил в IX веке, не подтверждаются новыми материалами, обнаруженными в Гос. библиотеке древних рукописей Арм. ССР. Так, например, в первоначальном тексте в Галлии упоми-

наются не „могучие франки“ (*«Ֆրանկի հորս»*), что дало повод некоторым ученым полагать, будто автор „Географии“ жил после Карла II-го, (768—814 г.), ибо франки на историческую арену выступили после этого, а „сильные буйволы“ (*«Գովջի հորս»*), не „торговый город“ Басра (*«Բաիր шահиншахի քաղաք»*), что дало повод некоторым исследователям передвинуть автора „Географии“ в более поздние века, ибо Басра была основана во второй половине 7-го века, а обильная плодами Басра и т. д.

9. Утверждение ак. Я. А. Манандяна, будто автором „Географии“ является Хоренский на том основании, что ему присуще употребление личных выражений, которые необычны и крайне редки у других древнеармянских писателей, не подтверждается. В сочинениях Ширакаци, в частности в его неопубликованных рукописях, недавно обнаруженных в Матенадаране, встречаются почти все эти выражения („я знаю“, „я не знаю“, „я полагаю“, „мне кажется“, „я одобряю“, „я говорю“, „я начну“ и т. д.).

10. Утверждение некоторых ученых, что географические выражения Ширакаци и составителя „Географии“ якобы не сходятся и потому они являются различными авторами,—не верно, ибо факты, приводимые в доказательство этого положения, ничем не обоснованы. Так, например, указывалось, что Анании Ширакскому, в противоположность автору „Географии“, земной шар не представлялся шарообразным, меж тем как в двух местах „Космографии“ Ширакского мы находим ясные указания на шарообразность земли (см. „Космографию“ Анании Ширакаци). Указывалось также, будто составитель „Географии“ солнце считает меньше земли, в то время как Ширакаци утверждает обратное, а из текста „Географии“ видно, что составитель „Географии“ о величине солнца говорит не от себя, а приводит точку зрения другого автора (см. „Арм. географию 7 в“). Ширакаци не путает также ни параллели с меридианом, ни маленького моря (*«ծովակ»*) с обычным морем, что опять утверждают некоторые

исследователи. У Ширакаци и составителя „Географии“ нет также никакого различия в их географической терминологии.

11. Из пространного текста „Космографии“ Анании Ширакаци, обнаруженного не так давно в Гос. библиотеке древних рукописей Арм ССР, и из „Летописи анонимного автора VII в.“, сохранившейся в манускрипте списка 981 г., видно, что Ширакаци пользовался „Историей Армении“ Мовсеса Хоренаци. В „Космографии“ он использовал легенду о родоначальнике армян—Гайке, а в „Летописи“ он списывает из истории Хоренского целую страницу, упоминая в заглавии имя Мовсеса Хоренского. Так как „География“ написана во второй половине VII в., то она и не могла быть трудом Хоренского.

12. Текст „Об успении Богоматери и об ее изображении у Мовсеса Кертюха и католикоса Захария“, сохранившийся в древнеармянском манускрипте Иерусалимской библиотеки армянского патриаршества и послуживший аргументом у некоторых ученых для доказательства современности Хоренского с католикосом Захарием (855—875 гг.), не обосновывается древнейшей рукописью этого же текста, находящейся в Гос. библиотеке древних рукописей Арм. ССР. Текст этот, как оказывается, был составлен не Мовсесом и католикосом Захарием, как современниками, а неким компилятором в VIII в., причем этот компилятор, при составлении этого текста, у Хоренаци использовал его „Ответ на письмо Саака, («Պատասխանի թղթոյն Սահակայ»)» которое опубликовано в сборнике сочинений Хоренского (см. «Մովսէսի Խորենացւոյ Մատենագրութիւնը»), а у Захария—его „религиозное сочинение“.

13. Текст „Географии“ не кончался „Интенарией“: в продолжении у него имелась другая глава астрономического содержания. Она сохранилась в некоторых древних рукописях „Географии“ Гос. библиотеки древних рукописей (№№ 582, 1717 и др.). Здесь Ширакаци определяет пространство, дальность земного шара от солнца, луны

и других планет. В некоторых манускриптах они встречаются нам в обособленном виде, но с упоминанием его автора—Анании Ширакского.

14. В конце текста „Географии“ Ананией было написано послесловие в виде приписки, где он перечислял использованные им источники. Это послесловие автора „Географии“ сохранилось в ряде рукописей Гос. библиотеки древних рукописей.

15. Из послесловия Анании Ширакского видно, что он пользовался в основном тремя источниками: „Космографией“ Птолемея, „Землемерием“ Папы Александрийского и „Предисловием“ (*«Նիւրձնութիւն»*) Порфирия. Спор о том, черпали ли составитель армянской „Географии“ сведения у Птолемея непосредственно, разрешается положительно.

16. „География“ под заглавием „Землемерие“, как труд Анании Ширакского, была известна армянскому ученому XI века Григорию Магистру.

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Եջ

Առաջաբան	5
«Աշխարհացոյց»-ի ձեռագրերը	9
Սուքրյանի հրատարակած «Աշխարհացոյց»-ի հնության հարցը	20
«Աշխարհացոյց»-ի վերնագրի հարցը	25
«Աշխարհացոյց»-ի տեքստում նկատվող աղավաղումները	34
«Աշխարհացոյց»-ի զբեկու ժամանակը	48
«Աշխարհացոյց»-ի և Խորենացու «Պատմութիւն հայոց»-ի ընդդէմ դարձ- վածքները	61
Շիրակացու և «Աշխարհացոյց»-ի հեղինակի միջև մատնացույց արված աշխարհագրական հասկացողութիւններ և հակասության հարցը	68
Փաստեր Խորենացու՝ Շիրակացուց առջապարած հեղինակ լինելու մասին Խորենացու և Զաքարիա կաթողիկոսի ժամանակակից հեղինակներ չլինելու խնդիրը	73
«Մղոնաշար»-ն «Աշխարհացոյց»-ի շարունակութիւնն և	85
Աստղաբաշխական յերկրաչափութիւնը	91
«Աշխարհացոյց»-ի աղբյուրները	98
Կոտորակի և «Ը» տառի գործածութիւնը Շիրակացու «Յաղագս կա- տարման համարողութիւն և կերպից հարցման» աշխատութիւն և «Աշխարհացոյց»-ի միջև	101
Ներսէճ Կամսարականի հիշատակութիւնը «Աշխարհացոյց»-ում և Շի- րակացու խնդրագրերում	105
Զափերի նմանութիւնը Շիրակացու «Յաղագս ընթացից արեգական»-ի և «Աշխարհացոյց»-ի տեքստերում	108
«Աշխարհացոյց»-ի հեղինակի հիշատակութիւն փաստը Գրիգոր Մա- գիստրոսի մոտ	109
Յնգրակացութիւններ	111
Резюме на русск. яз.	112
	118

Պատ. խմբագիր՝ Հ. Հաբուսյան

Տեխ. խմբագիր՝ Վ. Մանուկյան

Սրբագրիչ՝ Ս. Թալիբյան

Պատ. սրբագրիչ՝ Ս. Շահբաղյան

Հանձնված է տրտադրության 13/VII 1940 թ.

Ստորագրված է տպագրության 26/XI 1940 թ.

ՎՖ 2334, պատվ. № 172, տիրաժ 1000, հրատ. № 66. Գինը 7 ռ. 50 կ.

Արմֆանի հրատարակչության տպարան, Լենինի փ. № 67.

(604)

ԳԱՆ Հիմնարար Գիտ. Գրադ.

220032888

A $\frac{\pi}{32888}$